

Ж. БАЛАСАГЫН атын. КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСТЕТИ
И. РАЗЗАКОВ атын. КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТЕХНИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.666

Кол жазма укугунда
УДК: 336.63(575.2) **(043.3)**

Фынчина Хичеза Аюповна

Кыргыз Республикасынын калкынын финансысы жана ааламдашуу
шартында алардын өнүгүүсү

08.00.10 – финансы, акча жүгүртүү жана кредит

Экономика илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2024

Иш Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин
«Экономикалык теория» кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчи: **Кумсков Геннадий Владимирович**, экономика илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: **ФИО**
экономика илимдеринин доктору, профессор

ФИО
экономика илимдеринин доктору, профессор

ФИО
экономика илимдеринин доктору, профессор

Жетектөөчү уюм: МОиН КР НОУ «??университет»

Коргоо 2024-жылдын «__» _____ 14-00-дө Ж.Баласагын атын. Кыргыз улуттук университети жана И. Раззаковдун атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.23.666 диссертациялык кеңешинин жыйынында 720033 Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547 дареги боюнча өтөт.

Диссертацияларды коргоону онлайн көрсөтүүнүн идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/082-wra-13n-j9d> Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу проспекти, 394) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (720044, Бишкек ш., Манас проспекти, 66) китепканаларынан, ошондой эле КРП УАК сайтынан https://vak.kg/d_08_23_666/118862/ таанышууга болот. Автореферат «__» _____ 2024-ж. таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, экономика илимдеринин доктору, доцент

Есеналиева Б.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. «Өндүрүүчү – ортомчу – керектөөчү» негизинен акыркы звенонун позициясын ээлейт. Адамдын материалдык муктаждыктарын канааттандыруу даражасы коомдун ар бир мүчөсүнүн жашоо сапатын аныктайт, ал өз кезегинде анын физикалык жана руханий муктаждыктарына таасир этет. Алар көптөгөн факторлордун таасири астында калыптанат: адеп-ахлактык жана маданий баалуулуктар, үй чарбасы алып жүрүүчү болгон улуттук үрп-адаттар жана каада-салттар. Изилдөө темасынын актуалдуулугу ресурстарды өстүрүү үчүн потенциал катары калктын кирешелерин түзүү, бөлүштүрүү жана пайдалануу процессинде коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө үй чарбаларынын негизги факторлорунун – бюджеттик жана камсыздандыруу (калктан милдеттүү түрдө алып коюу түрүндө), кредиттик (калктын салымы түрүндө), инвестициялык (инвестициялык процеске топтоолорду тартуу түрүндө) өсүп жаткан ролуна негизделген. Азыркы коомдун турмушундагы үй чарбасынын мындай мааниси, аларды өнүктүрүү боюнча иштеп чыгууну талап кылат, үй чарбаларынын өздөрүнүн инвестициялык ресурстарынын негизинде рынок экономикасында калктын жалпы жыргалчылыгын жогорулатууга багытталган. Ошону менен бирге дүйнөлүк, ошондой эле Кыргыз Республикасы боюнча заманбап коомдун өнүгүшү глобалдашуу шарттарындагы мезгил-мезгили менен социалдык-экономикалык, саясий толкундоолор жана көпчүлүк бөлүгү ички жалпы суроо-талаптын өсүшүнө негизделген экономикалык өсүштүн кризистен кийинки жанданышынын татаал шарттары менен мүнөздөлөт. Бул адам капиталына физикалык жана сапаттык (билим берүүчү) салымдардын негизинде мүмкүн, алар Кыргыз Республикасынын азыркы өнүгүүсүндөгү рынок экономикасынын шарттарында үй чарбасынын жашоо-тиричилигинин функциясы болуп саналат.

Базар экономикасынын шартында үй чарбасы-бул материалдык жыргалчылыктарды жана кызматтарды керектөөчү гана эмес, ошондой эле алардын өндүрүүчүсү катары иш алып барган экономикалык иштин өз алдынча катышуучусу. Үй чарбалары кабыл алган көптөгөн чечимдер экономикалык. Аларды ишке ашыруу мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизет. Бул жагынан алып караганда, алгач үй-экономикалык илим изилдөө объектиси болушу керек, жана табигый экономикалык илим өнүктүрүү боюнча үй чарбаларынын чөйрөсү тематикасы популярдуулугу динамикасына ээ болду. Бирок Кыргыз

Республикасында үй чарбасы экономикалык ишмердиктин катышуучуларынын типтеринин бири катары аз изилденген чөйрөлөрдүн бири болуп саналат.

Үй чарбаларынын экономикалык өз алдынчалыгынын өсүшү, алардын өз өнүгүүсүндө улуттук экономиканын көтөрүлүшүнө тийгизген олуттуу таасири үй чарбаларынын экономикасын жана анын спецификалык жаатын – үй чарбаларынын (калктын) финансысын изилдөөнү негиздейт. Жалпысынан калктын финансысын башкаруунун натыйжалуулугун баалоо үчүн методологияны жана Инструментарийди иштеп чыгууга багытталган КР үй чарбаларынын финансысынын бул теориялык-прикладдык изилдөөсү экономиканы жөнгө салуу боюнча мамлекеттик саясатты жүргүзүү үчүн калктын финансысынын рационалдуу инструменттерин тандоого, экономиканын бул секторуна киргизилген потенциалды реформалардын максаттарына жана өлкөнү социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларына жетишүү үчүн толук пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, рынок экономикасынын шарттарында калктын (үй чарбалардын) финансысынын ролунун жана маанисинин өсүшү, КР калкынын финансысынын проблемаларынын теориялык-методологиялык жана практикалык жактан жетишсиз иштелип чыгышы теманын актуалдуулугунун Олуттуу аргументтери болуп саналат жана алардын ар түрдүү аспектилерин экономика позициясынан изилдөөнү шарттайт.

КР калкынын финансылык маселелерин изилдөөгө багытталган диссертациялык иш КРСУнун «экономикалык теория» кафедрасы боюнча «Кыргыз Республикасынын калкынын өнүгүүсүнүн социалдык-экономикалык жана демографиялык аспектилери» деген илимий багыттын алкагында автордун демилгеси менен жүргүзүлдү.

Максаты жана изилдөө максаттары. Изилдөөнүн негизги максаты калктын финансысын чыңдоо жолдорун аныктоо жана финансы системасынын бул чөйрөсүнүн теориялык жана практикалык проблемаларын комплекстүү изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө калктын финансысынын негизги детерминанттарынын ролун активдештирүү болуп саналат.

Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү милдеттерди чечүү болжолдонгон:

- ✓ биз каржы системасынын элементи катары үй Каржы теориялык жана методологиялык негиздерин негиздөө жана калктын

- каржы негизги аныктоочу карап чыгуу керек;
- ✓ -коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө калктын финансысынын бул факторлорунун маанисин аныктоо үчүн Кыргыз Республикасынын үй чарбаларынын кирешелеринин, чыгымдарынын жана аманаттарынын курамына жана түзүмүнө ар тараптуу комплекстүү талдоо жүргүзүүгө;
  - ✓ Кыргыз Республикасынын үй чарбаларынын аманаттарынын маңызын инвестициялык ресурс катары ачып берүүгө жана калктын аманаттарына жана инвестицияларына негизги факторлордун таасирине талдоо жүргүзүүгө;
  - ✓ КРдин жана анын региондорунун экономикасында керектөө чыгымдарынын мультипликаторунун таасирин аныктоо;
  - ✓ жеке ишкердиктин (ЖИ) финансысынын калктын финансысын түзүүчү катары маанисин иликтөөгө, алардын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн жана Кыргыз Республикасынын Тышкы соода ишмердигин өнүктүрүүдөгү ролун аныктоого;
  - ✓ ал каржы мамлекеттик жөнгө салуунун негизги инструменттеринин бири катары жеке ишкерлер, анын ичинде калктын каржы жана салык салуу өзгөчөлүктөрү мамлекеттик жөнгө салуунун маанисин ачып берет;
  - ✓ калкка салык жүгүн аныктоо методикасын негиздөө, кр боюнча анын көрсөткүчтөрүн эсептөө жана талдоо жүргүзүү;
  - ✓ Кыргыз Республикасы боюнча салыктык укук бузууларды комплекстүү талдоонун негизинде алардын себептерин, мүнөзүн жана социалдык-экономикалык өнүгүү үчүн кесепеттерин аныктоого, ошондой эле Кыргыз Республикасында аны өнүктүрүү жолдорун аныктоо менен калктын салык маданиятын аныктоого укуктуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы калктын финансылык ресурстарын түзүүгө жана пайдаланууга теориялык-методологиялык мамилелерди негиздөөдө жана ушул негизде ар кандай кризистик көрүнүштөрдүн кесепеттерин жоюуда алардын ролун активдештирүү максатында үй чарбаларынын финансылык туруктуулугун жогорулатуу механизмдерин аныктоодо, инвестициялык жүйөөнү жогорулатууда жана Кыргыз Республикасынын экономикасын модернизациялоонун Улуттук стратегиясын ишке ашырууда, ошондой эле калктын финансысын башкаруунун натыйжалуулугун баалоо үчүн методологияны жана Инструментарийди иштеп чыгууда турат.

Диссертациялык изилдөө процессинде илимий жаңылыктын элементтери бар төмөнкүдөй натыйжалар алынат:

- Үй чарбаларынын финансыларынын жана калктын финансыларынын экономикалык мазмунунун бирдейлиги негизделди, рынок экономикасынын шарттарында түшүнүктүн функциясын аныктоочу үй чарбаларынын финансыларынын категориясы такталды жана толукталды;
- Калктын кирешелерине, чыгашаларына жана аманаттарына комплекстүү жана ар тараптуу талдоо жүргүзүлдү, ал Кыргыз Республикасынын финансы системасынын курамында калктын финансысын өнүктүрүүдө алардын өз ара байланышын, тенденциясын, артыкчылыктарын жана кемчиликтерин аныктоого мүмкүндүк берет;
- Негизги детерминанттарына корреляциялык-Регрессиялык талдоо жүргүзүлдү, анын натыйжасында салык саясатына калктын финансысынын негизги факторлорунун артыкчылыктуу көз карандылыгы негизделди, калктын аманаттарынын жана инвестицияларынын тендигинин кейнсиандык гипотезасынын, ошондой эле калктын аманаттарынын таасир этүү факторлоруна көз карандылыгынын даражасы текшерилди;
- Кыргыз Республикасы жана анын региондору боюнча калктын керектөө чыгымдарынын мультипликативдик натыйжасынын автор тарабынан эсептелген коэффициенттерине баа берилди;
- Калктын финансысынын маанилүү элементи катары ЖИ финансысын этап-этабы менен өнүктүрүүнүн (рынок экономикасына өтүүнүн алгачкы жылдарынан тартып) ордун, ролун ар тараптуу изилдөө жүргүзүлдү;
- Мамлекеттик жөнгө салуунун негизги инструменти катары калктын каржысын мамлекеттик жөнгө салуунун маңызын, негизги багыттарын жана натыйжалуулугунун даражасын, ошондой эле калктын кирешесине салык салуунун өзгөчөлүктөрүн жана ишкердик ишти мамлекеттик жөнгө салуунун негизги инструменти катары аныктайт;
- Статистикалык маалыматтардын негизинде Кыргыз Республикасы боюнча калктын салык жүгүнүн денгээлин эсептөөдө көз карандысыздыкты, белгилүү объективдүүлүктү жана салыштырмалуулукту камсыз кылуучу ар кандай аргументтүү практикалык ыкмаларды колдонуу менен калкка салык жүгүн аныктоо методикасы илимий жактан негизделген жана апробацияланган;
- Кр боюнча ведомстволук материалдардын негизинде салык бузууларга кенири ар тараптуу талдоо жүргүзүүнүн

натыйжалары алынды, алар салыктык контролдоо бөлүгүндө салыктык башкаруунун динамикасын, мүнөзүн, себептерин жана натыйжалуулугун аныктады, ошондой эле калктын салык маданиятын жана КР социалдык-экономикалык өнүгүүсүн тездетүү максатында салык кызматы менен жеке ишкердин ортосундагы өнөктөштүк (колдоочу) мамилелерди киргизүү зарылдыгын негиздешти.

Иштин практикалык мааниси ар тараптан пайдалануу

мүмкүнчүлүгүндө жатат:

- ✓ калктын кирешелеринин, чыгашаларынын жана топтоолорунун курамы, түзүмү жана динамикасы боюнча аналитикалык эсептөөлөр атап айтканда, банк секторун гана эмес, финансы рыногунун бардык институттарын өнүктүрүү боюнча концептуалдык чараларды иштеп чыгуу үчүн КР калкынын аманаттарынын уюшулган формаларынын толук эмес жана калктын аманаттарынын инвестициялык процесске жетишсиз тартылгандыгынын тыянактары;
- ✓ мамлекеттик киреше саясатынын натыйжасыздыгынын аргументтерин, калктын каржысын мамлекеттик жөнгө салуу концепциясын иштеп чыгууда калктын финансылык детерминанттарынын (кирешелердин, керектөө чыгымдарынын, аманаттардын) инвестициялык потенциалы менен, пайыздык ченеми жана экономикалык өсүш көрсөткүчү менен өз ара байланышын корреляциялык-регрессиялык талдоонун жыйынтыктарын жана параметрлерин;
- ✓ Кыргыз Республикасында экономикалык өсүштүн көрсөткүчтөрүн болжолдоодо регрессия моделдеринин параметрлери;
- ✓ керектөөгө, топтоого карата чектүү ыктоолордун коэффициенттери ошондой эле калктын керектөө чыгымдарын рационалдаштыруу саясатын негиздөө үчүн (минимакс модели), калктын финансылык ресурстарын үнөмдөөнүн жана КР социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө импульс берүү боюнча мамлекеттик башкаруунун уюшулган формаларына тартуу боюнча чараларды аныктоо үчүн КР жана анын региондору боюнча калктын керектөө чыгымдарынын мультипликатору;
- ✓ КРдин ИДПсынын КЭР менен тышкы соода ишмердигинен өз ара байланышынын салыштырма көрсөткүчтөрү интеграциялык долбоорлорго, атап айтканда, калктын чыгымдарынын мультипликатору жана фискалдык мультипликатор аркылуу экономикалык натыйжа алуу үчүн Жибек Жолунун

экономикалык алкагынын долбоорунун милдеттерин ишке ашырууга активдүү катышуу боюнча чараларды мамлекеттик деңгээлде кабыл алууну негиздөө үчүн;

- ✓ чакан ишкерликтин бул секторун колдоо жана өнүктүрүү боюнча чараларды иштеп чыгууну негиздөө үчүн Кыргыз Республикасынын экономикасында жинин маанилүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү.

Калктын каржысын мамлекеттик жөнгө салуунун негизги куралы катары салыктарды аныктагандыктан салык салуу чөйрөсүндөгү көрсөткүчтөрдүн иштелип чыккан комплексин фискалдык саясаттын милдеттерин ишке ашыруу боюнча чараларды иштеп чыгууда жана салык салуу системасын андан ары реформалоодо колдонууга болот. Атап айтканда:

- ✓ ар кандай методикалык ыкмаларды колдонуу менен калкка салык жүктөмүнүн эсептелген деңгээлдери жана КР салык саясатынын багыттарын жана перспективаларын аныктоодо жеке ишкерлер жана калкка салык салуу системасын баалоонун жүрүшүндө аныкталган кемчиликтер;
- ✓ прогрессивдүү салык салууга өтүүдө калктын кирешелерине салык салуу методун өзгөртүү зарылдыгы жана аларды дифференциациялоо принциптери боюнча негиздүү аргументтер;
- ✓ комплекстүү талдоонун жүрүшүндө аныкталган жеке жактардын салыктык укук бузууларынын себептери, ошондой эле салык сабаттуулугун жана калктын салыктык тартибин жогорулатуу боюнча чараларды күчөтүүнүн негизинде КР калкынын салык маданиятын калыптандыруу жана тарбиялоо зарылдыгын негиздөө;
- ✓ салыктык кирешелердин, анын ичинде киреше салыгынын болжолдуу көрсөткүчтөрүнүн негиздүүлүк даражасын аныктоо жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетине негизги салыктар боюнча салыктык түшүүлөрдү көбөйтүүнүн конкреттүү жолдорун иштеп чыгуу үчүн Кыргыз Республикасы боюнча негизги салыктардын эсептик чогултулушунун көрсөткүчтөрүн аныктоонун такталган методикасы.

Жалпысынан алганда, диссертациянын практикалык мааниси анын натыйжаларын аткаруу бийлигинин тиешелүү органдары тарабынан социалдык багыттагы базар экономикасында экономикалык саясаттын концепциясын иштеп чыгууда колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат.

Диссертациялык иштин алынган натыйжаларынын

экономикалык мааниси барынан мурда Кыргыз Республикасынын калкынын финансы детерминанттарынын натыйжалуу иштеши боюнча жоболорду илимий негиздөөдө турат. Диссертациянын теориялык жоболору жана жыйынтыктары Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө алардын маанисин жогорулатуу максатында үй чарбаларын андан ары изилдөө үчүн негиз болот. Негизги жоболор жана тыянактар окуу процессинде экономикалык жана финансылык сабактар боюнча курстардын тиешелүү бөлүмдөрүн окутууда жана «үй чарбасынын экономикасы» прикладдык дисциплинасында колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору.

Изилдөөнүн максаттарын ишке ашыруу процессинде төмөнкүдөй теориялык жана практикалык натыйжалар алынган, алар автордун пикири боюнча, илимий жаңылыктын элементтери жана коргоонун предмети болуп саналат:

Жобо 1. Үй чарбаларынын жана калктын финансысынын экономикалык мазмуну боюнча - деңгээлдери (макро жана микро деңгээлдери) боюнча бөлүнбөстөн бирдей тартиптеги түшүнүктөр. Ушул Жобонун негизинде калктын финансы категориясы такталды жана мүнөздөлдү. Изилдөө объектисин аныктоо изилдөө үчүн материал катары биринчи кезекте КР Улуттук эсептериндеги үй чарба сектору боюнча статистикалык маалыматтарды пайдаланууга негиз берет.

Бул тематикалык илимий мурас жана логикалык изилдөө ыкмалары менен таанышуунун негизинде курулган далилдер менен калктын каржы жана үй чарбаларынын каржы түшүнүктөрдүн бирдей мааниге колдонуу негизделген.

Жобо 2. Айрым инсандардын, социалдык топтордун жана мамлекеттин ортосундагы өз ара мамилелерди мүнөздөөчү экономикалык категория катары калктын кирешелери, чыгымдары жана жыйымдары тыгыз өз ара байланышта болот жана мамлекеттин экономикалык өсүшүнө олуттуу таасир тийгизет.

Жобонун негиздемесине экономикалык-статистикалык жана эконометрикалык методдорду колдонуу менен КР калкынын финансысынын негизги детерминанттарын (кирешелерди, чыгашаларды жана аманаттарды) комплекстүү талдоонун натыйжалары келтирилет, алар: а) калктын финансысынын ар кандай аспектерин мамлекеттик жөнгө салуу чараларын иштеп чыгууга; б) аманаттардын чоңдугунун жана инвестициялардын өлчөмдөрүнүн теңдиги жөнүндө, аманаттардын пайыздардын ченемдеринен көз карандылыгынын даражасы жөнүндө

кейнсиандык гипотезаны текшерүүгө мүмкүндүк берди;

Жобо 3. Кыргыз Республикасында калктын аманаттарынын уюшулган формаларын өнүктүрүүгө жетиштүү бөлүнбөйт, бул инвестициялык процесстерди активдештирүүгө жана инвестициялык ресурстарды көбөйтүүгө өбөлгө түзбөйт.

Калктын аманаттарын талдоонун негизинде акыркы жылдары КР калкынын аманаттар ченеминин динамикасынын мурдагы мезгилдерде терс маанилерге чейин төмөндөшүнө, банктык аманаттардын көбөйүшүнө, айрыкча чет өлкөлүк валютадагы депозиттердин өсүшүнөн ашып түшкөндүгүнө жана банктардан тышкары акчалардын депозиттердин жалпы көлөмүнө карата катышынын бир эле мезгилде төмөндөшүнө салыштырмалуу бара-бара турукташкандыгы көрсөтүлдү. Калктын аманаттары негизинен өнүккөн банк секторуна тартылат.

Жобо 4. Керектөөгө чектик ыктуулуктун чоң чондугу менен экономиканын интенсивдүү өсүшү жөнүндөгү Теория бир аз артта калуу түрүндө чегинүүгө ээ, мында мультипликатордун жоболору, эгерде керектөөгө чектик ыктуулуктун маанилери бирдиктен ашпаса, иштейт деген шарттан келип чыгат.

Аргумент катары автор тарабынан КР жана анын региондору боюнча калктын керектөө чыгымдарынын мультипликаторунун эсептелген баасы келтирилген. Кейнстин жоболорунун теориялык мамилелеринин негизинде алынган эсептик-аналитикалык натыйжалар аларды тастыктады же мультипликативдик эффекттин кейнстик моделинен айрым четтөөлөргө ээ болгон, ошондой эле экономиканы өнүктүрүүгө мамлекеттик таасир этүү чараларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берген;

Жобо 5. Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн заманбап шарттарында анын экономикасын турукташтыруу, калктын жашоо деңгээлин жана сапатын жогорулатуу, инвестициялык потенциалды жогорулатуу жана жалпысынан социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жолдорунун бири жеке ишкерди өнүктүрүүнү колдоо, ошондой эле дүйнөлүк экономикага интеграциялоонун ар кандай формаларында ааламдашуу дооруна Кыргыз Республикасынын катышуусу болуп саналат.

Калктын финансысынын курамдык бөлүгүн – жинин ишмердүүлүгүн кеңири талдоонун натыйжалары менен жүйөлөштүрүлдү, ал экономикалык өсүштөгү ролун жана маанисин, чакан жана орто бизнести өнүктүрүүдө, КРда орто класстын калыптанышында жана өнүгүшүндө алардын ишмердүүлүгүн баалоонун, ошондой эле жинин ишмердүүлүгүнө салык салуу

системасын өркүндөтүүнүн жыйынтыктары боюнча бул чөйрөдөгү салык саясатын талдоонун негизинде аныкталды. Ааламдашуу шарттарында экономиканы интеграциялоо боюнча ар кандай долбоорлорго Кыргыз Республикасынын активдүү катышуусунун зарылдыгын негиздөө жуп регрессия тендемесинин параметрлеринин негизинде жасалган, калктын керектөө чыгымдарынын мультипликатору жана фискалдык мультипликатор аркылуу экономикалык натыйжа алуу үчүн жалпы КР боюнча тышкы соода ишине (ВТД) караганда КЭР менен өзгөрүлмө өз ара жүгүртүүгө ИДПнын кыйла жогору көз карандылыгы аныкталган.

Жобо 6. Кирешелердин колдонуудагы мамлекеттик саясаты калктын кирешелерин жөнгө салуунун жана мамлекеттик бюджет аркылуу калктын кирешелерин кайра бөлүштүрүүнүн негизинде жаткан социалдык ченемдердин төмөндүгүн белгилөө менен бир катар терс социалдык кесепеттерди пайда кылуучу натыйжасыз катары аныкталган.

Көптөгөн макроэкономикалык өзгөрмөлөргө гана таасир этпестен, кедейчиликтин деңгээлин төмөндөтүү, теңсиздикти кыскартуу жана калктын социалдык жактан корголбогон топторунун жашоо деңгээлин жогорулатуу критерийлери жана инструменттери болуп саналган КРда белгиленген төмөн социалдык ченемдердин салыштырма талдоосу менен негизделген. Калктын кирешелерин кайра бөлүштүрүүгө байланыштуу мамлекеттик киреше саясатын ишке ашыруунун дагы бир багыты, айрыкча, узак убакыт бою коомдун стратификациясына өбөлгө түзгөн киреше салыгын чогултуу схемасында кемчиликтерге ээ.

Жобо 7. Негизделген методика боюнча аныкталган КР калкына салык жүктөмүнүн көрсөткүчтөрү жогору, ал эми КРда социалдык стандарттардын төмөндөтүлгөн ченемдерин эске алуу менен алгылыктуу эмес деп мүнөздөлөт. Мындай түзүлгөн кырдаалдын кесепеттери классикалык: көмүскө экономиканын өсүшү, калктын инвестициялык активдүүлүгүнүн төмөндөшү, калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү.

Мындай жобо эсептөө методикасынын теориялык жана практикалык негиздемесинен жана ушул негизде КР боюнча калкка салык жүктөмүн, регрессия моделинин негизинде экономикалык өсүштүн көрсөткүчтөрүнө алардын таасиринин деңгээлин баалоодон келип чыгат. Иштин бул бөлүгүндөгү изилдөөнүн натыйжалары салык салуунун акыйкаттуулугу принцибин ишке ашыруу жана кирешелердин дифференциациясын эске алуу менен калктын кирешелерине салыкты (киреше салыгын) эсептөө

методикасын кайра карап чыгуу боюнча калктан салыктар чөйрөсүндөгү саясатты иштеп чыгууну аргументтөөгө мүмкүндүк берет;

Жобо 8. КРда жеке жактардын салыктык көзөмөлү бөлүгүндө салыктык башкаруунун натыйжалуулугу төмөн, жеке жактардын салыктык тартип бузууларынын өсүшү уюмдардын салыктык тартип бузууларынын өсүшүнөн озуп кетет, бул эреже бузуулардын көпчүлүгү байкабастыктан улам, салыктык сабатсыздыктын жана салык маданиятынын деңгээлинин төмөндүгүнөн улам жол берилет.

Мындай тыянакты негиздөөдө салыктык текшерүүлөрдүн натыйжалуулугунун сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү, ведомствонун материалдары боюнча салыктык укук бузуулардын түрлөрүн комплекстүү талдоонун жыйынтыктары келтирилген жана КР калкынын салык маданиятын калыптандыруу боюнча сунуштар иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча аргументтер жана жасалган тыянактар калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга жана коомдун социалдык катмарланышын азайтууга, үй чарбаларынын экономикалык ишин активдештирүүгө жана инвестициялык иш-аракеттерди жүргүзүүдө тобокелдиктерди азайтуу үчүн шарттарды түзүүгө багытталган калктын каржысын мамлекеттик жөнгө салууну өркүндөтүү боюнча чаралардын комплексин сунуштоого мүмкүндүк берди.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын автору Кыргыз Республикасы боюнча иш жүзүндөгү маалыматтарды жана практикалык материалдарды изилдөө түрүндө калктын каржы жаатындагы прикладдык илиминин өнүгүшүнө белгилүү салым кошууга аракет жасаган. Изилдөө процессинде алынган жыйынтыктар, тыянактар жана жоболор авторго гана таандык. Изилдөө жүргүзүүдөгү авторлоштук автордун англис тилиндеги адабияттарды тандап алуусун жана айрым суроолорду изилдөө процессинде авторлоштор окуткан изилдөө линияларын колдонуудан турган.

Изилдөөлөрдүн натыйжаларын апробациялоо. Аткарылган иштердин негизги жыйынтыктары Эл аралык жана Республикалык илимий конференцияларда, анын ичинде:

- ✓ Международный конгресс «Предпринимательство». Бишкек: КТУ «Манас», 2011;
- ✓ International conference on Eurasian economies, Almaty-Kazakhstan, 2012;
- ✓ International conference on Eurasian economies, Saint

Petersburg, 2013;

✓ Международная научно-практическая конференция. Москва, 2014;

✓ International conference on Eurasian economies, Kazan, 2015;

✓ Первый национальный конгресс по финансам и финансовому менеджменту, Ош, 2015 г.;

✓ III Международная научно-практическая конференция (заочная). Тамбов, 2017;

✓ Третий национальный конгресс по экономике и финансам. Токмок, 2017 г.;

✓ International conference on Eurasian economies, Baku, 2020;

✓ International conference on Eurasian economies, Istanbul, 2021, (online);

✓ «II International Scientific Forum on Sustainable Development and Innovation», Екатеринбург 27-28 апреля 2023 г. (online);

✓ International scientific and practical conference «The New Silk Road: Business Cooperation and Prospect for Economic development», Бишкек, 25.05.2023.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чыгаруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 38 илимий иште жалпы көлөмү 56,77 п.л. жарыяланган, анын ичинде: КРП УАК тарабынан сунушталган рецензияланган журналдарда жарыяланган 13 илимий макала, жалпы көлөмү 9,78 п. л.; ар кандай илимий журналдарда жана илимий конференциялардын материалдар жыйнактарында жарыяланган 25 илимий макала жана тезис, жалпы көлөмү 12,13 п. л., анын ичинде 17 – РИНЦте, 1 – статьяда жана 5 апробациялык эмгекте жарыяланган. КРсында белгиленген эсептөөлөр боюнча басылмалардын жалпы илимий өлчөгүчү 641 баллды түзөт.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Иштин структурасы аныкталган жана маселенин актуалдуулугу, изилдөө логикасы жана милдеттерди аткаруунун ырааттуулугу менен шартталган. Диссертация кириш сөздөн, беш бөлүмдөн, корутундудан, библиографиялык тизмеден (213 Булак), 7 тиркемеден турат. Эмгекте изилдөөнүн негизги текстинин 260 бети, анын ичинде 32 иллюстрация (сүрөт) жана 44 таблица бар.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасынын актуалдуулугун негиздөө, максаттарды жана милдеттерди аныктоо боюнча иштин жалпы параметрлери келтирилген; илимий жаңылыктын элементтери белгиленген жана коргоого алып чыгуучу негизги жоболор түзүлгөн; иштин практикалык жана экономикалык мааниси көрсөтүлгөн.

Биринчи бөлүмдө «калктын каржы генезиси жана алардын детерминанттары» проблеманын иштелип чыгуу даражасын аныктайт, булактардын кыскача баяндамасын жасайт, үй чарбаларынын каржысын талкуулоодо ар кандай теориялык ыкмаларды ачып берет. Калктын финансы элементтеринин теориялык-методологиялык негиздери аныкталган (калктын кирешелери, чыгашалары жана аманаттары).

Чет элдик авторлордун (батыш жана чыгыш) экономикалык изилдөөлөрүндө калктын, үй чарбаларынын каржы маселелери өз өлкөлөрүнүн экономикасында жеке сектордун ээлеген ордун эске алуу менен ырааттуу жана ар тараптуу изилденет.

Калктын каржысынын ар түрдүү жактары батыш өлкөлөрүнүн окумуштууларынын классикалык эмгектеринде А. Смит, К. Маркс, Дж. М. Кейнс, М. Фридман, А. Маршалл, Д. Норт, К. Д. Кэмпбелл, жана заманбап изилдөөчүлөр менен аяктайт.

Экономикалык көйгөйлөрдү, анын ичинде үй чарбаларынын каржысын изилдөөгө баа жеткис салым Дж. М. Кейнстин «жумуштуулуктун, пайыздардын жана акчанын жалпы теориясы» аттуу негизги илимий эмгегинде. Кейнстик теориянын негизги жобосу өндүрүш деңгээли аркылуу көрсөтүлөт керектөө жана капиталдык буюмдарын, натыйжалуу чогуу алгандагы суроо - талаптын жалпы иш менен камсыз кылуу, байланыштыруу болуп саналат. Керектөө өсүп жатат, бирок киреше өсүп жаткан пропорцияда эмес. Бул иштин дагы бир маанилүү идеясы базар экономикасынын шартында иш менен камсыз кылууну жогорулатуу боюнча мамлекеттик чыгымдарды жана салыктарды жигердүү жөнгө салуу зарыл экенин аныктоо болуп саналат [Кейнс Дж. М., 2009].

«Кейнске чейинки улуу экономист» Э. Селигмандын эмгектерин белгилей кетүү керек, прогрессивдүү салык салуу теориясын жана анын өзгөрүү даражасын негиздеген салык жаатындагы адис, калктын салык салуусу катары калктын каржы жагына түздөн-түз тиешелүү.

Базар экономикасынын өнүгүшү менен постсоветтик өлкөлөрдүн, айрыкча Россиянын экономикалык илимине кызыгуу жана изилдөө кыйла жогорулады. Диссертациянын илимий базасынын негизги булактары классикалык экономист окумуштуулар жана заманбап авторлор, анын ичинде россиялык изилдөөчүлөр, сыяктуу В.М. Жеребин, Н.М. Римашевская, В.В. Глущенко, Ю.И. Кашин, О.Е. Кузина, Б.М. Сабанти, В.К. Сенчагов, А.Г. Батракова, С.А. Белозёров, Ю.М. Белугин, Н.Р. Геронина, В.В.

Глухов, В.Г. Зарецкая, А.С. Нешиной жана башкалар.

Калктын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн ар кандай аспектилерин (демография, калктын жашоо деңгээли жана сапаты, пенсия менен камсыз кылуу, ишкердик) изилдөө жүргүзгөн КР окумуштууларынын плейадасында Б.А. Абдукаримов, А.Б. Абдылдаева, Н.И. Акылбеков, И.А. Алиева, Д.Ч. Бектенова, Г.В. Кумсков, Е.В. Плоских, Е.В. Савин, А. А. Саякбаева, Е.В. Таранова, К.А. Токторбаева ж. б. Төмөнкүлөр өзүнчө белгилениши мүмкүн: мисалы, үй чарбасынын сыйымдуу көйгөйлөрүн Кыргыз Республикасынын базар экономикасынын субъектиси катары караган Б.А. Абдукаримов; Е.В. Плоских, КР мисалында үй-бүлөлүк үй чарбаларын түзүүнүн теориялык-методологиялык проблемаларын көп тараптуу изилдеген; илимий эмгектерин КР экономикасына инвестициялоо максатында калктын аманаттарынын актуалдуу темаларына арнаган И.А. Алиева; А. Б. Абдылдаева, КР үй чарбаларынын экономикасынын киреше жана керектөө чыгымдары сыяктуу маанилүү факторлорун изилдеген. Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан үй чарбалар секторунун иштешинин ар кандай аспектилерин изилдөө боюнча илимий иштердин жыйынтыктары жарыяланат. Ошону менен бирге үй чарбаларынын экономикалык проблемаларын комплексте жана КР калкынын каржысынын негизги түзүүчүлөрүнүн өз ара байланышын кароо боюнча изилдөөлөр жетишсиз.

Калктын каржы изилдөө объектиси катары үй чарбасынын категориясын аныктоо каржы илиминин көз карандысыз изилдөө объектиси катары үй чарбасынын каржысын бөлүп берүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө талкууларга негизделген. Каржы тутумунун бир бөлүгү катары калктын каржысы ар кандай терминдер менен изилденет: Жеке Каржы; үй чарбасы жана социалдык каржы; үй чарбасы; жарандардын каржысы; жарандардын жана үй-бүлөнүн каржысы; жеке адамдардын каржысы; керектөө секторунун каржысы; калктын керектөө рыногунун каржылык агымы.

Эгерде биз терминдердин мындай ар түрдүүлүгүн тилдик ырахат деп эсептебесек жана белгилүү бир түшүндүрмө таба албасак, анда үй чарбаларынын жана калктын каржысынын экономикалык мазмуну боюнча – деңгээлдер боюнча да (макро жана микро деңгээлдер) бөлүнбөстөн бирдей тартиптеги түшүнүктөр пайда болот. Бул үй чарбасынын мүчөлөрү калкты түзөт, ал эми калк тигил же бул үй чарбаларына кирет деген өзгөрүлгүс фактыны таануудан келип чыгат. «Үй чарбасын каржылоо» аталышын гана колдонууну улуттук эсептерде ушул институционалдык сектор ушул сыяктуу

аталышта жүрөт деп негиздөө менен, макул болбой турган нерсе категориялык көрүнөт.

Изилдөөнүн объектиси катары коомдун баштапкы социалдык, киреше-мүлк жана керектөө бирдиги катары үй чарбасын тандоонун жүйөсү дагы туура болот. Мындай тандоонун пайдасына төмөнкү аргумент келтирилген. Айрым жарандын аманаттарынын түзүмү жана деңгээли, ошондой эле аларды түзүүнүн жүйөлөрү жеке акчалай кирешенин чоңдугуна жана финансылык жана мүлктүк активдердин болушуна эмес, үй чарбасынын акчалай кирешесинин жалпы (суммардык же киши башына орточо) чоңдугуна, финансылык жана мүлктүк камсыздальшына жараша болот. Бул жобо проф. Е. В. Плоских:" үй чарбасы бир катар рыноктордун: эмгек, керектөө жана өндүрүштүк товарлардын, инвестициялардын жана аманаттардын динамикасын эске алган финансы рыногунун өз ара аракеттенүүсүндө изилденет " [Плоских Е.В., 2012].

Өндүрүштүн негизги фактору адам ташуучу болгон эмгек болуп саналат. Адамдын көбөйүшү жана анын турмуштук активдүүлүгү үй чарбасын камсыз кылат. Профессор А.А. Саякбаева дал ушул позициялардан мындайча жыйынтыктайт: социалдык-экономикалык саясат адам факторунун өсүү көрсөткүчтөрүнө, жумушчу күчүнүн жогорку сапатына жетишүүгө багытталышы керек, бул калктын жашоосунун тийиштүү деңгээлинде жана кызматкерлердин квалификациясын жана билим деңгээлин жогорулатууда гана мүмкүн болот [А.А. Саякбаева, 2021].

Каржы бул тармактын көптөгөн изилдөөлөрдүн жоболорун жалпылайт, ал *үй-финансы жашоо-турмушун камсыз кылуу максатында, алардын мүчөлөрүнүн жана салымдардын жеке муктаждыктарын канааттандыруу үчүн, эмгек, экономикалык жана экономикалык иш-алынган жеке киреше билим берүү, бөлүштүрүү жана пайдалануу менен байланышкан акча мамилелери негизделген жеке менчик каржы көз карандысыз звеносу болуп саналат деп аныкталган.*

Жеке кирешелер социалдык фонддордун эсебинен калкка акысыз же жеңилдетилген шарттарда көрсөтүлгөн кызматтардын наркы менен бирге үй чарбаларынын жалпы (дүң) кирешелерин түзөт. Жалпы кирешелер жана салыктар жана милдеттүү төлөмдөрдүн ортосундагы айырма колдо болгон калктын киреше болуп саналат. Калк үчүн колдо болгон кирешелердин (үй чарбалардын карамагында калган кирешелердин) көрсөткүчү олуттуу мааниге ээ. Үй чарбаларынын кирешелери жалданып иштегендиги үчүн сый акы түрүндө алынган акчалай жана натуралай кирешелердин бардык

түрлөрүн, жеке көмөкчү чарбадан, жеке эмгектик ишмердиктен, финансы-кредиттик системадан акчалай түшүүлөрдү Ж. Б. камтыйт.

Калктын чыгымдары аларды функциялык багыты боюнча бөлүштүрүү көз карашынан алганда керектөө чыгымдарына, милдеттүү төлөмдөргө жана жыйымдарга багытталат. Үй чарбаларынын чыгашаларынын түзүмү өлкөнүн экономикалык өнүгүү деңгээлине, калктын финансылык жүрүм-турумунун калыптанган моделине, кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн өнүгүшүнө, керектөө кредиттөөсүнө, өлкөдө колдонулуп жаткан салык саясатынын моделине жараша болот. Чыгымдардын багыттарынын ортосундагы катыш ар кандай болушу мүмкүн, бирок керектөө чыгымдары, бул катардагы акыркы керектөө чыгымдары ар дайым бардык өлкөлөрдө негизги орунду ээлейт. Алардын өсүшүнүн негизги фактору үй чарбаларынын учурдагы кирешеси (Кейнс боюнча) болуп саналат. Ошол эле учурда керектөөнүн өсүшү калктын жашоо сапатынын көрсөткүчү болуп саналат.

«Калктын финансылык ресурстары Кыргыз Республикасынын калкын материалдык камсыздоонун негизи катары» деген **экинчи главада** изилдөө объектисинин жана предметинин мүнөздөмөлөрү берилген, изилдөөнүн методологиясы, методдору, илимий-маалыматтык базасы кыскача чагылдырылган, Кыргыз Республикасынын калкынын кирешелери жана чыгашалары түрүндө калктын финансысынын негизги ингредиенттерине комплекстүү талдоо жүргүзүлгөн.

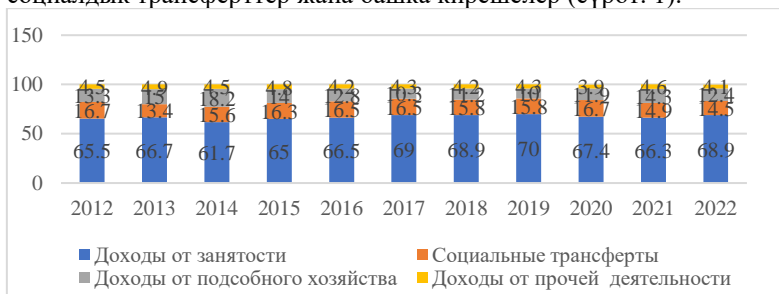
Изилдөөнүн объектиси улуттук экономиканын «үй чарбасы» сектору болуп саналат. Изилдөөнүн предмети-КР калкынын үй чарбаларынын финансыларын калыптандыруу жана өнүктүрүү процессинде пайда болгон экономикалык мамилелер.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи. Изилдөө экономисттердин эмгектеринин негизги жоболорун колдонуу менен жүзөгө ашырылат-классиктер, Заманбап чет элдик жазуучулар (анын ичинде Батыш өлкөлөрү жана, көпчүлүк учурда, орус окумуштуулар), ошондой эле атайын журналдарда ата мекендик жазуучулар, илимий жыйындарды жана башкалар.

Изилдөөнүн негизин диалектиканын, илимдин, историзмдин классикалык принциптери жана кубулуштар менен процесстердин байланышы бар экендигин же бир кубулуштун башка кубулуштун (процесстин) пайда болушун түшүнүүдө детерминизм принциби түзгөн. Мында экономикалык илимде изилдөөнүн жалпы илимий методдору пайдаланылды, мисалы: илимий издөө (тематикалык ата мекендик жана чет өлкөлүк илимий мурастар менен таанышуу);

колдонулган материалдарды тиешелүү иштеп чыгуу, системалаштыруу жана талдоо менен статистикалык-экономикалык, автор тарабынан аныкталган көрсөткүчтөрдү эсептөө методикасын колдонуу менен эсептик-конструктивдүү; интерпретация жана изилдөөнүн жыйынтыктарын жалпылоо жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрүн жогорулатуу максатында алардын колдонулушун аныктоо. Айрым көрсөткүчтөрдүн корреляция-регрессиялык байланышы компьютердик прикладдык программалардын жардамы менен экономикалык-математикалык ыкмаларды колдонуу менен жүргүзүлдү.

КРсынын ИДПсынын өсүшүнүн негизги фактору болуп саналган калктын акчалай кирешелерине комплекстүү талдоо жүргүзүүнүн натыйжалары көрсөтүлдү, анткени калктын акчалай кирешеси аркылуу төлөөгө жөндөмдүү суроо-талапты түзгөн жеке керектөө продукция өндүрүүнү пайда кылууда. КР калкынын акчалай кирешелери ирилештирилген төрт топтон турат: бул эмгек акы (иш менен камсыз кылуудан кирешелер), көмөкчү чарбадан кирешелер, социалдык трансферттер жана башка кирешелер (сүрөт. 1).

Сүрөт 1. - КР үй чарбаларынын акчалай кирешелеринин түзүмү (калктын жан башына орточо алганда, жыйынтыкка карата %).

Үй чарбаларынын финансылык ресурстарынын негизги курамдык элементи болуп эмгек ишмердигинен түшкөн кирешелер саналат. Мында алардын акырындап өсүү динамикасы байкалат. 2012-жылы алардын үлүшү 65,5% болсо, 2022-жылга карата ал 69% га кыйла өстү. Бул кирешелердин өсүү тенденциясы негизинен эмгек акыдан түшкөн кирешенин үлүшүнүн өсүшүнөн жана жеке ишкердиктен (ЖИ) түшкөн кирешенин үлүшүнүн төмөндөшүнөн келип чыгат. Бул коомдогу ишкердик жигердүүлүктүн төмөндөшүн, инвестициялык климаттын начарлашын, натыйжалуу финансылык саясаттын жетишсиздигин жана КРда, анын ичинде жеке ишкерлер чөйрөсүндө калктын кирешелерин мамлекеттик жөнгө салуунун

көмүрчүлүктөрүн көрсөтүп турат.

Эмгек акы жана жеке ишкерден түшкөн кирешелер-эмгек ишмердигинен түшкөн кирешелердин негизги түзүүчүлөрү, аларга бир жолку иштен түшкөн кирешелер жана эл аралык трансферттер – КР аймагынан тышкары алынган кирешелер кирет. Акыркылар маанисинин жыл сайын өсүү тенденциясы менен үй чарбаларынын (өзгөчө айыл калкынын) кирешелерин түзүүдө маанилүү роль ойнойт. Эгерде 2014-жылы (КР ЕАЭБге киргенге чейин) алар ЖИДЕН түшкөн кирешенин 34% түзсө, 2018-жылы бул үлүш 2 эседен ашык өсүп, 2022-жылга карата 96% жеткен.

ИДПнын калктын номиналдык кирешелеринин курамдык элементтерине көз карандылыгын көп факторлуу линиялык талдоо алардын ИДПга жалпы таасирин жана алардын ар биринин реалдуу ИДПга (0,980:0,945) салыштырганда ийкемдүүлүктүн салыштырмалуу чоң коэффициентинин негизинде натыйжалуу көрсөткүч катары тандалып алынган номиналдык ИДП менен өз-өзүнчө байланышын аныктады. Факторлор-бул эмгек ишмердигинен түшкөн кирешелер, социалдык трансферттер, жеке көмөкчү чарбачылык (ЖКЧ) жана башка кирешелерден, анын ичинде менчиктен түшкөн кирешелер. Бул экономикалык кырдаалды моделдөөдө 2005-жылдан 2019-жылга чейинки маалыматтар колдонулган, ага дүйнөлүк экономиканын жана КР экономикасынын мүнөздүү жана реалдуу экономикалык процесстери көбүрөөк деңгээлде ылайык келет. Ал базар экономикасынын калыптануу мезгилин, дүйнөлүк экономикалык кризисти жана андан чыгуу мезгилин жана экономиканын акырындык менен өнүгүшүн камтыйт. Белгилей кетчү нерсе, чоң үлгү жакшы натыйжаларды берет. Бирок, 2005-жылга чейинки маалыматтар, 2020-жылдагы маалыматтардын гетерогендүүлүгүнө таасирин тийгизет. статистикалык тандоодо маалыматтардын атиптүүлүгү менен мүнөздөлөт – COVID-19дан улам чектөөчү чаралардын таасири астында ИДПнын калктын жан башына төмөндөшү дээрлик 5% ды түздү.

Көп сандаган регрессия теңдемесинин параметрлери баарыдан мурда бардык факторлордун КР номиналдык ИДПсы менен тыгыз көз карандылыгын көрсөтөт: эмгек ишмердигинен түшкөн кирешелер (x_1), социалдык трансферттер (x_2), жеке көмөкчү чарбадан түшкөн кирешелер (x_3) жана башка чарбалык иш-аракеттердин (x_4). Теңдеменин стандартташтырылган формасы ($t_y = 0,803x_1 + 0,243x_2 + 0,121x_3 - 0,162x_4$) көрсөткөндөй, кыйла көп таасир тийгизген өзгөртүү ИДПнын көрсөтүшөт боюнча кирешелер эмгек

акы төлөө коэффициенти боюнча алар (0,8) бир топ жогору коэффициентинин мааниси үчүн башка факторлордун (кр 0,12 чейин 0,24). Корреляция коэффициенти ИДПга факторлордун биргелешкен таасиринин өтө жогорку тыгыздыгын көрсөтөт. ИДПнын 99% өзгөрүшү изилденген факторлорго көз каранды жана ИДПнын 0,6% гана башка факторлорго туура келет. Моделдин жеке ийкемдүүлүк коэффициенттери жумуштуулуктан түшкөн киреше анын максималдуу маанисине ээ экенин көрсөтүп турат, алардын ИДПнын орточо маанисинен 1% га өсүшүнүн натыйжасында орточо 0,7% га көбөйөт. Башка факторлор боюнча, алар бирден төмөн. Регрессиялык теңдеменин бардык негизги параметрлери моделдин сапатын, ишенимдүүлүгүн жана аны колдонуу максатында, мисалы, ИДПнын деңгээлин жогорулатуу резервдерин аныктоо үчүн колдонуу мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт.

Калктын чыгымдарынын структурасына комплекстүү талдоо жүргүзүү төмөнкү тенденцияларды аныктоого мүмкүндүк берди (таблица. 1.)

Мазмуну 1. - Кыргыз Республикасынын үй чарбаларынын акчалай чыгымдарынын түзүмү (жыйынтыгына карата пайыз)

	2013	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Акчалай чыгымдар – бардыгы	100	100	100	100	100	100	100
анын ичинде: Керектөө чыгымдары:	86,2	85,9	84,4	84,5	85,6	85,7	83,7
азык-түлүк	47,0	45,8	41,3	40,8	43,9	41,9	42,9
азык-түлүк эмес товарлар	17,9	23,0	24,1	23,9	21,6	24,1	21,7
Акы төлөнүүчү кызматтар	21,2	17,1	19,0	19,8	20,1	19,7	19,1
Салыктар, жыйымдар, төлөмдө	6,4	6,3	8,6	8,6	8,4	7,8	8,9
Башка акчалай чыгымдар	7,4	7,8	7,0	6,9	6,0	6,5	7,4

Булак: КР УСК маалыматы боюнча.

Талдануучу мезгилде фискалдык төлөмдөрдүн үлүшүнүн өсүшүнүн эсебинен (акыркы он жылда 2 эсеге) калктын жалпы акчалай чыгымдарында керектөө чыгымдарынын үлүшүнүн кыскарышы байкалат, бул калктын инвестициялык потенциалын төмөндөтөт.

Керектөө чыгымдарынын түзүмү бир аз жакшырды, анда азык-түлүк товарларына чыгашалардын үлүшү азык-түлүк эмес товарларга жана акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөргө чыгашалардын өсүшүнүн эсебинен төмөндөө тенденциясына ээ,

бирок ал 2022-жылы пандемияга, геосаясий кырдаалга жана жеке ишкерлерге салык салууну реформалоого байланыштуу чектөөлөр менен оңдолгон. Керектөө чыгымдарынын түзүмүнүн динамикасындагы мындай тенденция прогрессивдүү көрүнүш болуп саналат жана КР калкынын жашоо деңгээлинин жогорулашын мүнөздөйт. Бирок, ошентсе да белгилей кетүү керек, КРда азык-түлүк товарларына калктын чыгымдарынын үлүшү 40-43% деңгээлинде, мисалы, РФга салыштырмалуу кыйла чоң, мында үй чарбаларынын керектөө структурасында 30% деңгээлинде азык-түлүккө чыгымдардын үлүшү көп жылдар бою өтө жогору деп бааланууда [Широв, Потапенко, 2020].

КР жана Казакстандын калкынын акчалай кирешелеринин бөлүштүрүлүшүн калктын жан башына ИДПнын көрсөткүчү 5 эседен жогору (5 эседен ашык) менен салыштыруу КР калкынын финансысынын кризиске чейинки (2008-ж.) жана кризистен кийинки мезгилдеги ырааттуу өнүгүүсүнө сын көз менен кароого мүмкүндүк берет (2-таблица).

Мазмуну 2. – РК жана КР үй чарбаларынын акчалай чыгымдарынын салыштырма түзүмү (калктын жан башына орточо алганда, жыйынтыкка карата %)

	Кыргыз Республикасы				Республика Казахстан			
	2007	2014	2017	2022	2007	2014	2017	2022
Акчалай чыгымдар, бардыгы болуп	100	100	100	100	100	100	100	100
Керектөө чыгымдары	86,8	85,1	86,0	83,7	93,6	92,9	92,6	92,6
Анын ичинде: азык-түлүк	52,5	52,7	49,7	42,9	38,8	43,7	46,6	51,1
азык-түлүк эмес товарлар	30,7	27,3	28,8	21,7	29,9	28,7	24,7	24,4
акы төлөнүүчү кызматтар	16,9	19,9	21,5	19,1	24,9	20,5	21,3	17,1
Салыктар, жыйымдар, төлөмдөр	4,6	6,1	7,1	8,9	0,2	0,2	0,2	0,2
Башка акчалай чыгымдар	8,6	8,8	6,9	7,4	6,2	6,9	7,2	7,2

Источник: по данным [Статуправление РК, Нацстатком КР].

Казакстандыктардын акчалай кирешелерин бөлүштүрүү түзүмү бир аз башкача. Керектөөгө кеткен чыгымдардын үлүшү КРга караганда жогору, жана белгилей кетчү нерсе, милдеттүү төлөмдөрдүн деңгээлинин кыйла төмөндүгүнүн эсебинен ашып кетүү индекси 1,1 эсеге барабар. Эгерде Казакстанда каралып жаткан мезгил үчүн бул чыгымдардын үлүшү дээрлик өзгөрүлбөсө, анда КРсында ал мезгил ичинде 3,1% га азайган. Ошондой эле, керектөө чыгымдарынын структурасындагы көзгө урунарлык айырмачылыкты белгилей кетүү керек. Эгерде КРсында керектөөгө кеткен чыгымдардын көпчүлүк бөлүгү азык-түлүк товарларына

жумшалса, Казакстанда керектөө чыгымдарынын түзүмү салыштырмалуу бирдей жана бул калктын жашоо-турмушунун салыштырмалуу туруктуу деңгээли жөнүндө күбөлөндүрөт. Бирок мындай салыштырма талдоодо КР калкынын керектөө чыгымдарынын түзүмүн жакшыртууга карата тенденцияларды аныктоо маанилүү. Бул көрсөткүчтөр белгилүү бир деңгээлде КРда калктын каржысын бекемдөө жөнүндө жана ошол эле учурда калкка салык салуунун оордугун күчөтүүгө багытталган КРда калкка карата жүргүзүлүп жаткан салык саясаты жөнүндө мүнөздөйт. Ошол эле учурда Казакстанда калктын акчалай чыгымдарынын түзүмүндө салыктар боюнча таасирдүү статистика белгиленет: 0,1% КРда дээрлик 8%. Белгилей кетчү нерсе, ошондой эле 2022-жылы Казакстандын калкынын керектөө чыгашаларынын түзүмү, азык-түлүк эмес товарларга жана акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөргө чыгашалардын үлүшүнүн өсүшү менен мүнөздөлөт, башкача айтканда, калктын керектөө структурасынын жакшырышы.

Экономиканы өнүктүрүүгө керектөө чыгымдарынын таасири 2005-2021-жылдар аралыгында КР калкынын ИДП жана чыгашаларынын байланышын корреляциялык-регрессиялык талдоонун натыйжаларынын негизинде аныкталган. КР экономикалык өсүш көрсөткүчүнө салыктарды жана милдеттүү төлөмдөрдү төлөөгө чыгымдар жана модул боюнча коэффициенттер менен тиешелүүлүгүнө жараша 0,5 жана 0,4 керектөө чыгымдары чоң таасир тийгизет. Изилденген факторлор боюнча ийкемдүүлүк коэффициенттери болжол менен бир деңгээлде: алардын орточо маанисинен 1% га өзгөрүшү ИДПнын 0,5% га өзгөрүшүнө алып келет. Бул маалыматтар калктын финансысын мамлекеттик башкаруу чараларын иштеп чыгууда артыкчылыктарды аныктоого мүмкүндүк берет.

«Калктын аманаттары инвестициялык ресурс катары жана алардын Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүндөгү мааниси» деген **үчүнчү главада** заманбап шарттарда калктын аманаттарынын өнүгүү динамикасы берилген (2 таблица).

Мазмуну 2. - Кыргыз Республикасынын калкынын салымдарынын динамикасы

Жеке адамдардын аманаттарынын өсүү темпи, пайыз өткөн жылга		Улуттук банктын орточо эсептик чени, пайыз	Катышы	
улуттук валютада	чет өлкө валютасында		банктардан тышкаркы акчанын (МО) депозиттер дин жалпы көлөмүнө карата	депозиттер дин акча сунушуна карата (M2X)

2005	124,1	129,9	4,31	1,6	0,4
2010	121,7	113,6	2,75	1,5	0,4
2015	113,3	151,7	9,92	0,6	0,6
2016	168,0	83,2	6,88	0,7	0,6
2017	141,2	101,0	5,00	0,8	0,6
2018	121,6	98,1	4,83	0,7	0,6
2019	124,8	103,7	4,35	0,7	0,6
2020	109,2	128,8	4,9	0,8	0,6
2021	117,1	118,3	6,8	0,6	0,6
2022	127,1	90,4	12,88	0,7	0,6

Булак: КР УСК маалыматы боюнча эсептелген.

КР калкынын аманаттарынын ченемдеринин динамикасы акыркы жылдары алардын бир аз төмөндөшүн көрсөтүүдө. Бирок, 2010-жылга салыштырмалуу аманаттардын нормалары 2012-жылдан 2014-жылга чейин терс маанилерге чейин кескин төмөндөгөн. 2015-жылдан тартып КРсында депозиттердин жалпы акча массасына карата көлөмүнүн кескин көбөйүшү жана тиешелүү түрдө депозиттердин жалпы көлөмүнө карата акчанын үлүшүнүн төмөндөшү байкалууда. 2007-2011-жылдардагы депозиттердин жалпы көлөмүнө банктардан тышкаркы акчалардын катышы 1,6-1,5 болсо, 2022-жылы 0,7 гана. Бул белгилүү бир деңгээлде Кыргыз Республикасынын банк системасын өнүктүрүүдөгү туруктуулуктун жана калктын ага болгон ишениминин жогорулашынын көрсөткүчү болуп саналат.

Дж. Кейнс аманаттары субъекттердин кирешелерине түздөн – түз көз каранды, бирок акыр аягында ИДПдан көз каранды, анткени реалдуулукта калктын аманат жүрүм-туруму сыяктуу философиялык-психологиялык терминге инфляциянын деңгээли, ИДПны түздөн-түз түзүүчү экономикалык туруктуулук таасир этет.

Калктын аманаттарын инвестицияга байланыштуу изилдөө экономиканы өнүктүрүү үчүн инвестициялык потенциалды жогорулатуу максатында аманаттар теориясын өнүктүрүүдө пайдалуу болушу мүмкүн жана англис экономисти ХХ кылымнын позициясына негизделген. Кейнстин үнөмдөөнүн жана инвестициянын практикалык тендиги жөнүндө «чоңдугу боюнча алар бири-бирине дал келиши керек болчу, анткени бүтүндөй коомдун көз карашы боюнча, алар бир эле көрүнүштүн ар кандай тараптары» [Кейнс, 2009]. Ушул жүйөөлөрдөн жана негизденип болжолдуу тең укуктуулугу жөнүндө инвестицияларды жана жыйымдарын, семинар линейный талдоо жараша инвестициялардын (y_2) көз негизги факторлордун түзүү аманаттарын (дүң располагаемый киреше калктын (x_4); керектөө чыгымдары калктын (x_5); орточо эсептик чени Улутук банктын (x_6) менен көп регрессия

моделин жана теңдемесин куруу: $y_2 = -12985,6 + 0,0544x_4 + 0,1166x_5 - 127,8x_6$. Талдоо боюнча тыянактар: 1) аманаттардын жана инвестициялардын факторлордон көз карандылыгы жалпысынан бирдей тенденцияга ээ, бирок ийкемдүүлүктүн жогорку коэффициенттери менен – калктын колдо болгон кирешелери жана керектөө чыгымдары боюнча – 1ге жакын (0,74 жана 0,89), ал эми пайыздын ченемин боюнча 1ден (0,012) кыйла төмөн; 2) регрессия моделдеринин сапаттык параметрлери – норманын чегинде.

Экономикадагы салттуу мамиле үнөмдөөгө болгон тенденцияны өнүгүүнүн негизи, үнөмдөө инвестициялоо мүмкүнчүлүгү катары карайт. Кейнстин макроэкономикалык мультипликаторунун концепциясы автономдуу чыгымдардын кайсы гана компонентинин болбосун көбөйүшү коомдун улуттук кирешесинин чыгымдардын баштапкы өсүшүнөн жогору өсүшүнө алып келерин далилдейт. Ушундан улам калктын ИДПга карата керектөө чыгымдарынын динамикасынын сезгичтигин баалоо үчүн үй чарбаларынын акыркы керектөөсүнүн ИДПга карата байланышын талдоонун (КПд/х) негизинде экономиканы өнүктүрүү жана турукташтыруу боюнча чаралар системасында бул көрсөткүчтү андан ары колдонуу максатында КРсында жана региондордо мультипликативдик натыйжаны талдоонун көрсөткүчтөрү эсептелген.

Талдоонун жүрүшүндө алынган КПд/х КР ИДПсына көз карандылык функциясы ($y = 0,8236x + 1,7626$) детерминация коэффициенти (R^2) 0,9557 менен, башкача айтканда регрессиялык моделдин жогорку тактыгы менен, керектөөгө чектүү ыктоону (MPC) аныктоого мүмкүндүк берет (бул учурда 2006-2022-жылдар аралыгындагы орточо). Белгилей кетсек, 2020-ж. COVID -19 чектөөлөрүнүн таасири астында статистикалык үлгүдөгү маалыматтардын атиптүүлүгү менен мүнөздөлөт.

Анткени калктын жан башына ИДПнын өсүшүнүн чоңдугу 1 сомго. керектөөнүн өсүшү орточо 0,82 сомго алып келет., анда мезгил ичинде КР боюнча орточо MPC коэффициенти 0,82 (0,82/1) түзөт. Классикалык шарттарга ылайык, MPC жана топтоо чектүү тенденциясы (MPS) суммада бирге барабар. Ошондуктан, MPS мезгил ичинде 0,18 (1-0,82) болот. Ошондо чыгымдардын (керектөөнүн) мультипликатору, k 5,68 (1/0,18) түзөт. Башкача айтканда, мезгил ичинде калктын керектөөгө жумшаган чыгымдарынан КР ИДПсынын өзгөрүүсүнө таасири орточо алты эсеге жакын болгон (салыштыруу үчүн: РФ боюнча мындай чыгымдардын мультипликаторунун өлчөмү бир аз төмөн – 2,9

[Зарецкая, 2011]).

Региондор боюнча к нын көрсөткүчтөрүн эсептөө КР региондору боюнча КПД/х менен КПд/х көз карандылык тендемесинин негизинде жогоруда негизделген схема боюнча жүргүзүлдү* (табл. 3).

Мазмуну 3. - Кыргыз Республикасынын региондору боюнча орточо алганда 2006-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилде MPC жана MPS коэффициенттери

	Жуп регрессия тендемеси	MPC	MPS	к, эсе
Кыргыз Республикасы	$y = 0,8236x + 1,7626$	0,824	0,176	5,68
Баткен облусу	$y = 0,8525x + 0,0176$	0,853	0,147	6,80
Жалал-Абад облусу	$y = 0,8155x + 1,3947$	0,816	0,184	5,43
Ысык-Көл облусу	$y = 0,8013x + 4,9147$	0,801	0,199	5,03
Нарын облусу	$y = 0,8272x + 1,0191$	0,827	0,173	5,78
Ош облусу	$y = 0,8216x + 0,7913$	0,822	0,178	5,62
Талас облусу	$y = 0,8546x - 0,0785$	0,855	0,145	6,90
Чүй облусу	$y = 0,8272x + 1,4931$	0,827	0,173	5,78
Бишкек шаары	$y = 0,8249x + 3,6453$	0,825	0,175	5,71
Ош шаары	$y = 0,8286x + 1,4919$	0,829	0,171	5,85

* Эскертүү: - КР УСК КПД/х көлөмүн КРсынын региондору боюнча аныктабагандыктан, бул маалыматтар автор тарабынан КР ИДПсындагы РДП региондорунун үлүшүнө пропорционалдуу түрдө алынган.

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автордун эсептөөлөрү боюнча.

Таблицадан көрүнүп тургандай, керектөөгө карата чектүү ыкластуулуктун эң жогорку коэффициенттери Талас жана Баткен¹ облустары боюнча болду. Демек, бул облустар боюнча чыгашалардын мультипликаторунун эң жогорку коэффициенти да каралган.

Ысык-Көл жана Жалал-Абад облустары боюнча сактык квотасы өлкө боюнча орточо деңгээлден бир аз жогору. Жалал-Абад облусу боюнча экономикалык пессимизм бар деп болжолдоого болот, анда калк салыштырмалуу төмөн киреше менен үнөмдөөгө жакын. Ысык-Көл облусу боюнча бир эле мезгилде курорттук зонага киргизилгендигине байланыштуу калктын жан башына РДПнын салыштырмалуу жогорку деңгээли белгиленген. Ошол эле учурда региондордун калкынын кирешелеринин аманат бөлүгү (0,145 тен 0,199 га чейин) өлкөнүн инвестициялык потенциалын түзөт, эгерде аманаттар топтоолордун уюшулган формаларына тартылса (банк секторуна, инвестициялык фонддорго ж.б. салымдар түрүндө).

Ысык-Көл жана Жалал-Абад облустары боюнча сактык квотасы

¹ Белгилей кетсек, Баткен облусу киши башына РДП деңгээли боюнча акыркы орундардын бирин ээлейт. Бул тармакта керектөө жана өндүрүш боюнча кыйшаюу чек арага чектеш аймактардын өзгөчө статусу бар калктуу конуштардын санынын көптүгүнөн улам бюджеттен ар кандай дотациялардын жана субсидиялардын эсебинен түзүлөт.

өлкө боюнча орточо деңгээлден бир аз жогору. Жалал-Абад облусу боюнча экономикалык пессимизм бар деп болжолдоого болот, анда калк салыштырмалуу төмөн киреше менен үнөмдөөгө жакын. Ысык-Көл облусу боюнча бир эле мезгилде курорттук зонага киргизилгендигине байланыштуу калктын жан башына РДПнын салыштырмалуу жогорку деңгээли белгиленген. Ошол эле учурда региондордун калкынын кирешелеринин аманат бөлүгү (0,145 тен 0,199 га чейин) өлкөнүн инвестициялык потенциалын түзөт, эгерде аманаттар топтоолордун уюшулган формаларына тартылса (банк секторуна, инвестициялык фонддорго ж.б. салымдар түрүндө).

Ошентип, изилдөө мезгилинде региондор боюнча мультипликатордун көрсөткүчтөрү Дж. Кейнстин керектөөгө болгон жогорку чеги менен экономиканын интенсивдүү өсүшү жөнүндө. Экономиканы өнүктүрүү, калктын колдо болгон дүң кирешесинин өсүшү керектөөгө чектүү жакындыгын жогорулатууга жана керектөө чыгымдарынын мультипликаторунун өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Экономикада структуралык өзгөрүүлөрдү талап кылган геосаясий мүнөздөгү заманбап чакырыктардын фонунда өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө белгисиздиктердин жана туруктуулуктун жоктугунун шарттарында мультипликатордун теориясын изилдөө, чет өлкөлүк авторлордун көп сандаган эмгектери, практикалык эсептөөлөргө мультипликативдик натыйжанын теориялык жоболорун колдонуу натыйжаны бир жактуу чечмелөөгө мүмкүндүк бербейт. Жөнөкөй моделди колдонуу мультипликативдик эффектке жеткилеңсиз баа берет, татаал моделдер көбүрөөк өзгөрмөлөрдү киргизүүнү талап кылат жана бул акыркы натыйжанын ишенимдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет [Мари, 2021].

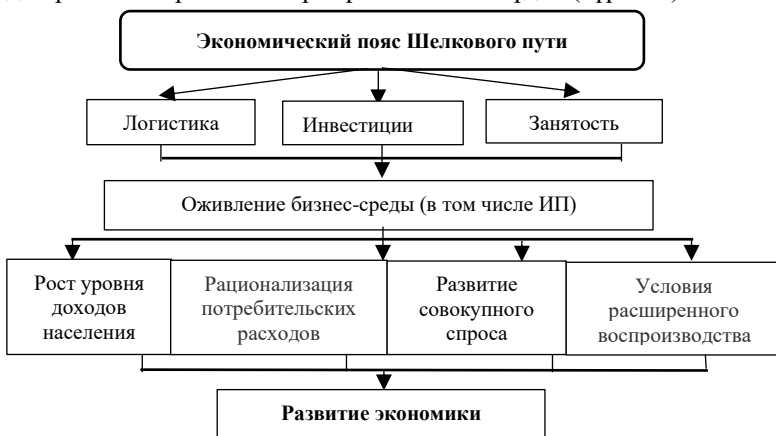
«Жеке ишкерлердин финансысы жана алардын Кыргыз Республикасынын калкынын финансысын өнүктүрүүдөгү ролу» деген **төртүнчү главада** КРсынын жеке ишкерлигинин (ЖИ) сектору изилденген, ал өзүнүн көлөмдүк мааниси боюнча өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээлин аныктайт. Алсак, 1994 – жылдан тартып ЖИ дүң кошумча наркынын (ДКН) үлүшү 3,7% дан 18% га чейин өсүп, 2012-жылы 23,6% га жетип, 2022-жылы КРсынын ИДПсында дыйкан жана фермердик чарбаларды эсепке алганда – 30,1% га жеткен. Ии менен ИДПнын өз ара байланышы өтө жогору, коэффициентти бирге жакын. Ии сектору жинин финансысынын өзгөчөлүктөрүнө, түзүү жана бөлүштүрүү процессинде финансылык ресурстардын түзүмүнө, салык салуу проблемаларына, көмүскө экономикага байланыштуу Жогорку

ишкердик тобокелдиктерге дуушар болот. Салык салуунун жалпы схемасын өркүндөтүү аркылуу салык салуунун негизги принциптерин ишке ашырууну камсыздоо сунушталды.

Калктын каржысын бекемдөө фактору катары жинин тышкы соода ишмердүүлүгүнүн (ТСИ) өнүгүшү изилденген. ТСИ чөйрөсүндөгү ЖИ эл аралык сооданын «челноктук» бизнес формасын негиздешкен, аны өнүктүрүүнүн башталышы 90 – жылдары СНГ өлкөлөрүндө, анын ичинде КР анда аны өнүктүрүү ЖИ реэкспорттук ишмердүүлүгүнүн негизи бол. ЕЭБге катышкан өлкөлөр менен жана андан тышкары тышкы сооданын ЖИ өнүктүрүүдөгү оң тенденциялар көрсөтүлгөн. Талдоо ЖИнин иши менен байланышкан импорттун салыштырма көрсөткүчтөрүнүн төмөндөөсүн көрсөтөт, баарыдан мурда КР ЕАЭБ катышуучулары менен өз ара соодасынын жанданышынын себеби боюнча.

Бул контекстте Жаңы Жибек жолунун демилгечиси Кытай менен соода-экономикалык кызматташуунун мисалында КР экономикалык интеграциянын ар кандай долбоорлоруна катышуусунун максатка ылайыктуулугу жөнүндө маселени чечүү маселеси каралды.

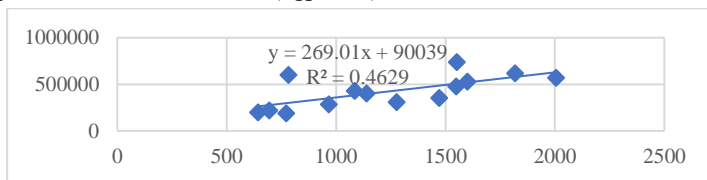
Байланыш тизмеги: кирешенин жогорку деңгээли, керектөө чыгымдарынын өсүшү, чогуу алгандагы суроо-талаптын өсүшү, КР экономикасынын өсүшү «Жибек Жолунун экономикалык алкагы» (ЖЖЭА) долбоорунун милдеттерин ишке ашырууну камсыздайт алат. Анын негизги жолдорунун бири Кытайдан ЦА аркылуу жана андан ары өтөт. ЖЖЭА долбоорунун жана калктын финансысынын детерминанттарынын өз ара аракетин төмөнкүдөй (сүрөт. 2):

Сүрөт. 2. ЖЖЭА долбоорун ишке ашыруунун таасири экономикалык

өсүш факторлоруна карата. Булак: автордун сүрөтү.

Кытай дээрлик бардык жылдары КМШга жана (кийин) ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдөн кийин жинин экспорту жана импорту боюнча алдыңкы орунду ээлеп келет. Кытайдан ЖИ ишке ашырган импорттун үлүшү (КР ЖИ импортунун жалпы көлөмүнө карата) 53,6% 2006 жылдан 16,2% 2018 жылга чейин кыскарган. Ушундан улам 2008-жылдан 2021-жылга чейинки мезгил үчүн КР менен Кытай дин соода-экономикалык ишмердигине КР ИДПсынын көз карандылыгы аныкталган (сүрөт. 3).

Сүрөт 3. Кытай менен КР көлөмүнүн КР ВПГА тийгизген таасири

Корреляция коэффициенти (0,7) ИДПнын Кытай менен өзгөрүлмө өз ара жүгүртүүгө болгон жогорку көз карандылыгын көрсөтөт. Кыргызстандын Кытай менен соода жүгүртүүсү 1 млн долларына көбөйгөн шартта ИДП 269 млн сомго көбөйөт. Ошол эле учурда ТСИнын КРсында боюнча ИДПнын өсүшүнө таасири бир аз азыраак, корреляция коэффициенти 0,45 те.

Жогоруда айтылгандай (с.4), мультипликатор эффектиси көбөйүү үчүн шарттарды түзгөн чогуу алгандагы суроо-талап аркылуу көрүнөт. Ушундан улам, мультипликативдик эффект ички рынокко багытталган экономикаларда көбүрөөк байкалат. Импорт экспорттон ашып кеткен учурда мультипликатордун таасири импорттоочу өлкөлөрдүн экономикасында мыйзам ченемдүү иштейт [Мари, 2021]. Кыргызстандын экономикасында ТСИ импорттун үлүшү 2022 ж. 81% ды түзгөн (2021 ж. караганда 14% га көп), ал эми тышкы соода жүгүртүүнүн балансы узак убакыт бою терс калыптанып, 2022-ж. карата 2008-ж. бери рекорддук деңгээлге жетип, 7,5 млрд. Бирок, экономикасы өнүккөн өлкөлөр да терс соода балансына ээ экенин белгилей кетүү керек (АКШ: ай сайын соода балансы – 64 миллион доллар 31.03.2023-ж. карата; Түркия: айлык соода балансы – 8850 млн доллар 2023-ж. апрелине карата). Ошондуктан бул көйгөйгө карата чечимди керектөө чыгымдары КРсынын экономикасын өнүктүрүүгө өзүнүн таасирин фискалдык мультипликатордун өсүшү аркылуу тышкы соода операцияларынын көлөмүнүн өзгөрүүсүнүн салыктык

түшүүлөрдүн (анын ичинде ТСИ кирешелердин) өзгөрүшүнө карата катышынын маанисинде көрсөтүп жаткандыгы менен негиздөө керек.

«Санариптик Жибек Жолу» долбоорунун алкагында ЕАЭБ жана ЖЖЭА биргелешкен иши «санариптик бажы» парадигмасын киргизүүгө мүмкүндүк берет, анын негизги аспектилеринин бири бажы алымдарын төлөөнү камсыз кылуу жана кепилдик берүү максатында санариптик системаларды колдонуу болуп саналат.

«Кыргыз Республикасында калктын финансысын мамлекеттик жөнгө салуунун инструменттери жана максаттары» деген бешинчи главада кирешелердин мамлекеттик саясаты калктын финансысын мамлекеттик жөнгө салуунун негизги багыты катары бөлүнгөн, ал эки багытта ишке ашырылат: 1) калктын кирешелерин жөнгө салуу (түз жөнгө салуу); 2) кирешелерди мамлекеттик бюджет аркылуу (кыйыр түрдө) кайра бөлүштүрүү. Негизинен, эки багыт тең салык саясатына байланыштуу, аны иштеп чыгуунун негизинде салык жүгүнүн деңгээли турат. Бирок бүгүнкү күндө КРда салык жүгүн эсептөөнүн жана калкка салык жүгүн изилдөөнүн бирдиктүү методикасы жок. Чет элдик изилдөөчүлөрдүн тыянактарында салык жүгүнүн экономиканы өнүктүрүүгө көп маанилүү таасири, учурдагы эсептөө моделдери боюнча алынган натыйжалардын карама-каршылыгы, ошондой эле «факторлордун бардык түрлөрүн баалоо жана бул методологияны Европа Биримдигинин контекстинде текшерүү үчүн комплекстүү методологиянын жоктугу» белгиленген [Skarzauskas, 2021].

Калктан бардык милдеттүү алып коюулардын негизинде статистикалык ыкманы колдонуу менен КР калкына (Нн) салык жүктөмүнүн автордук эсептөөлөрү берилген. Кыйыр салыктардын иштөө механизминин өзгөчөлүгүнө жана иштелип чыккан методологиянын жоктугуна байланыштуу калкка кыйыр салыктарды которуу даражасын аныктоо көйгөйдү жаратат. Россиялык изилдөөчүлөр калктын кыйыр салыктардын үлүшүн керектөөгө багытталган калктын кирешеси менен байланыштырышат. Эгерде азыркы Россия үчүн ал 0,6-0,7 чегинде аныкталган болсо, анда Казакстан боюнча ал мындайча негизделген: «республиканын улуттук экономика министрлигинин статистика комитетинин маалыматы боюнча 2017-жылдын экинчи жана үчүнчү кварталдарында калктын керектөөгө кирешеси 95% ашты, ошондуктан калк төлөгөн кыйыр салыктардын үлүшүнүн коэффициентин бирдик катары кабыл алууга болот» [Баймухаметова, 2018]. Көрүнүп тургандай, изделип жаткан көрсөткүчтүн конвенциясынын контекстинде түз салыктар боюнча

«жоготууларды» жана калкка салык жүгүн эсептөөдө кыйыр салыктар боюнча «кошууну» теңдөө керек. Ушул негизде жана бул контекстте (изделип жаткан көрсөткүчтүн шарттуулугу) калкка салык жүгүн эсептөө статистикалык маалыматтар боюнча калктан түз салыктардын жана кыйыр салыктардын бардык суммасын эске алуу менен жүргүзүлгөн.

Бул изилдөөдө (4-таблица) калкка салык жүгү (ННн) калкка карата бардык салык төлөмдөрүн эске алуу менен аныкталган: ИДП боюнча; үй чарбаларынын дүң кошумча наркынан (ВДСд/х); калктын акчалай кирешелеринин суммасы (ДДн); үй чарбаларынын колдо болгон дүң кирешелерине (ВРДд/х); эркин кирешенин (СД1) чоңдугу – ВРДд/х жана керектөө чыгымдарынын (ПР) ортосундагы айырма; (СД2) – ВРДд/х жана жашоо минимумунун (ПМ) ортосундагы айырма.

Мында калктан салык төлөмдөрү (НПн) калктан учурдагы (түз) салыктарды, социалдык чегерүүлөрдү (КР УСК боюнча) жана калкка которулган кыйыр салыктардын үлүшүн камтыйт.

Мазмуну 4. - КР калктын салык жүгүнүн деңгээли деңгээли, пайыз

	ННн к ВВП	ННн к ВДСд/х	ННн к ДДн	ННн к ВРДд/х	ННн к СД1	ННн к СД2
1	2	3	4	5	6	7
2008	20,2	49,7	36,5	21,8	83,0	-68,7
2010	19,9	57,0	28,8	21,8	69,8	-154,4
2015	21,7	60,7	33,8	25,4	59,6	-2031,5
2016	22,5	67,3	34,7	26,0	53,4	173,7
2017	22,1	67,0	34,0	25,4	49,1	124,4
2018	23,3	72,1	32,6	27,3	56,1	110,7
2019	20,6	59,6	30,4	25,4	49,4	87,2
2020	18,2	54,0	27,4	21,2	41,2	95,4
2021	20,2	60,6	32,7	24,1	48,0	108,6
2022	21,4	71,2	39,0	30,5	63,9	180,8

Булак :автор тарабынан эсептелген: [КР УСК]

ННн эсептешүүлөрү негизинен калктан аларды төлөө булагына карата иш жүзүндөгү милдеттүү алып коюулардын суммасынын катышы катары жүргүзүлдү. Ар кандай деңгээлде ИДП, ВДС, киреше, калктын кирешеси болушу мүмкүн [Барулин, 2006]. Айрым көрсөткүчтөрдүн алгылыктуулугунун аргументтери төмөнкүдөй: үй чарбалардын ВДС карата ННн эсебин ИДП менен салыштыруунун негизинде негизделген деп эсептесе болот (3-графа), бирок кыйла так мүнөздөмөсү менен, анткени үй чарбаларынын гана салымы эске алынат. ННн көрсөткүчү 2008-жылы 49,7% деңгээлинде салык системасынын реформага чейинки мезгилинин деңгээли катары бааланышы мүмкүн. Бул көрсөткүчтүн 2010-жылы 57% га чейин өсүшү реформаны натыйжасында салык салууну өнүктүрүүнүн

объективдүү натыйжасы болуп саналбайт, ал эми 2009-2010-жж. саясий толкундоолордун натыйжасында социалдык-экономикалык кыйынчылыктардын шарттарында үй чарбаларынын ВДС өсүшүнүн төмөн темпи менен байланышкан. Салык системасын реформалоонун натыйжасы андан ары ННн 70% га чейин күчөтүү түрүндө таасирин тийгизди, Covid-19 боюнча карантиндик чараларды киргизүү жана 2022-жылдагы салык реформасы учурунда салык төлөмдөрү боюнча жоготууларды эске алуу менен.

КР ННн ДДн га карата (4-графа) негизделген методика боюнча эсептелген [Пансков, 2006]. КРда ННн көрсөткүчүн эсептөөнүн жыйынтыктары 30% чегинде бизнеске салык жүктөмүнүн көрсөткүчүнөн жогору, алар 2010-жылы 16,5% жана 2018-жылы 18% түзгөн [Фынчина, 2022]. Салыштырмалуу төмөн жашоо менен Орусиянын Оренбург облусунун ННн деъгээлинин бул ыкма боюнча эсептелген бир аз жогору болот – 40,5% 2004-жылы [Балтина, 2006].

Калктын керектөө чыгашаларын эсептен чыгаргандан кийинки жалпы кирешеге карата ННн эсеби 1 таза пайдага карата юридикалык жактар боюнча салык жүгүн аныктоо ыкмасына окшош (6-графа). Бул көрсөткүч боюнча 2009-жылы салык салуу системасын реформалоонун натыйжасында жеке жактардын кирешелеринин 83% дан 48% га чейин төмөндөө тенденциясы менен ННн жогорку деңгээли белгиленген 2021-жылга карата жана анын өсүшү 64% га чейин. Россия боюнча окшош ыкма менен эсептөө маалыматтары менен салыштырууга болот: болжол менен 26% – 2018 – жылы, 31% – 2007-жылы [Ордынская, 2021]. Салыштыруу үчүн: ЕАЭБ өлкөлөрүнөн ИДПга карата салык жүктөмүнүн жогорку деңгээли РФда (35%), КРда – 20% дан ашык, эң азы – РКда (15%) байкалат. Бул фондо КР ННн нын эсептелген деңгээли өтө жогору деп бааланат.

Талаш-тартыштар СД2 карата ННн ны эсептөөгө алып келиши мүмкүн. Салык салымдарын ушул көрсөткүч менен салыштырууну жактагандар орус советтик финансисттери Соловей Г.Г. жана Микеладзе П.В., алар өз эмгектеринде салыктын оордугунун салыштырмалуу деңгээлин эсептөө үчүн улуттук киреше менен ПМ айырмасы катары эсептелген эркин кирешени колдонушкан. Мында ПМ эсептөө орточо иш жүзүндөгү керектөө бюджеттерине эмес, финансылык статистиканын инструментарийине гана кирген гипотетикалык нормалдуу бюджеттерди түзүүгө негизделген [Фынчина, 2011]. Ушул негизде, бул ыкма менен эсептелген ННн көрсөткүчү теориялык болуп саналат деп божомолдоого болот. Бирок, биз ПМ өлчөмүндө калктын кирешелеринин салык теориясы

салык салынбай турган минималдуу аныкталат деп белгилешет. КР Салык салуу практикасында ал 650 сом деңгээлинде кабыл алынган. айына (!), ошол эле учурда 2022-жылга карата 7 миң сомдон ашык суммада аныкталган калктын жан башына. Ошондуктан, эсептөөлөрдүн маалыматтары (7-графа) эркин кирешенин жоктугунан улам КРда ННн мындай көрсөткүчүнүн терс маанилерин бир нече мезгилдерде көрсөтүп турат, башкача айтканда, кирешелер жашоо деңгээлине жараша минималдуу ченемдердин негизинде да ПМден аз болгон. Ошентип, эгерде КР калкынын жан башына ПМ реалдуу көлөмүнүн негизинде керектөө чыгымдарына таянса, Микеладзе боюнча эркин кирешеге карата ННн экономикалык жактан кыйла өнүккөн өлкөлөрдүн калкынын жогорку кирешелүү топторунун салыктык жүктөмүнүн деңгээлинде алда канча жогору болот.

КР ННн нын экономикалык өсүштүн көрсөткүчүнө тийгизген таасири 0,57 деңгээлдеги корреляция коэффициентин көрсөтөт жана байкалаарлык катары бааланат. ИДП орточо маанисинен 1% га өзгөргөндө, ННн орточо 3,7% га өзгөрөт.

КРда салыктык укук бузуулардын мүнөзүн жана деңгээлин баалоо төмөнкүлөрдү аныктоого мүмкүндүк берди: КРсында салыктык текшерүүлөрдүн натыйжалуулугу (салыктык укук бузууларды аныктоо) жылдан жылга жогорулоодо. Жеке жактар (ф.л.), негизинен жеке ишкерлер (ф.л.-жалданма кызматкерлер киреше салыгын салык агенттери төлөгөн жумуштуулуктан киреше алышат) менен байланышкан салыктык укук бузуулардын саны юридикалык жактардын ушундай көрсөткүчүнөн ашат: 2012-жылы 2,3 эсеге, 2018-жылы 2,3 эсеге.

Салыктык укук бузуулардын көптөгөн түрлөрүнүн ичинен талдануучу мезгилде жалпы санында көрүнүктүү үлүшү бар алты негизги укук бузуу бөлүнгөн (рейтингге жараша): 1) белгиленген мөөнөттө салык төлөбөө; 2) бирдиктүү салык декларациясын (БСД) бербөө; 3) салыктык каттоосуз экономикалык иш жүргүзүү (укук бузуунун бул түрүнүн үлүшү 2012-жылдан бери талдануучу мезгил ичинде туруктуу (15-19%); 4) контролдук-кассалык машиналарды (ККМ) колдонбостон калк менен акчалай эсептешүү. 5) салык салуудан качуу жана 6) бухгалтердик эсепти бурмалоо. 2012-жылга салыштырмалуу, салыктык укук бузуулардын сапаттык курамы «жакшырды», бул атайылап деп эсептелген жана жоопкерчиликтүү кылмыш катары мүнөздөлгөн салык мыйзамдарын бузуу жана бухгалтердик эсепти бурмалоо сыяктуу биринчи орундардан бешинчи орунга жылдыруудан келип чыгышы мүмкүн.

Салык контролунун натыйжалуулугу контролдоочу органдардын максаттарынын жана жетишилген натыйжалардын катышын мүнөздөйт (таблица 5):

Мазмуну 5. – 2014-2023-жж. Кыргыз Республикасындагы салыктык текшерүүлөрдүн жыйынтыгы боюнча тындырылган төлөмдөр.

Таблица 5. – Погашенные платежи по результатам налоговых проверок в Кыргызской Республике за 2014–2023 гг.

	2014	2015	2016	2017	2018	2023
Кошуп эсептелген жалпы суммада тындыруу үлүшү: бардыгы, %	57,0	41,0	55	56,6	45,4	58,5
Төлөө суммасы болгону бир текшерүүгө, миң сом.	262,2	227,6	444,3	503	737,2	838,4

Булак: Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу МСКнын маалыматы боюнча.

Кыргыз Республикасы боюнча жалпысынан кошумча эсептелген төлөмдөрдүн жалпы суммасында тындырылган төлөмдөрдүн үлүшүнүн төмөндөшү 57% 2014-жылы 45% дан 2018-жылы 182,7% деңгээлинде бир эле учурда алар боюнча эң жогорку өсүш темптери менен, эгерде эки факторду эске албасак, салыктык контролду натыйжалуулугун төмөндөтүүнүн түздөн-түз критерийи болуп саналат: 1) 2018-жылы салыктардын кошумча эсептелген суммаларын кийинки мезгилге өндүрүүнүн мүмкүн болуучу өтмө суммалары; 2) тындырылган салык төлөмдөрүнүн суммасынын динамикасы 2014-жылдан баштап бир текшерүүгө миң сом. 838,4 миң сомго чейин өскөн, 2023-жылга чейин бир текшерүү үчүн.

Жалпысынан КР боюнча салыктык укук бузуулардын жана аларга салынган санкциялардын суммасынын өсүшү-бул коомдогу салык маданиятынын деңгээлинин төмөндүгүнүн критерийи. Баарынан мурда ал объективдүү факторлор менен аныкталат: тарыхый жана социалдык-экономикалык шарттар (өнүгүүнүн төмөн деңгээли) жана саясий жетекчилик системасы (укуктук жана уюштуруучулук мүнөздөгү себептердин кеңири чөйрөсү, мисалы: мамлекеттик каржыны сарамжалсыз бөлүштүрүү, жогорку салык жүгү, жеткилеңсиз салык системасы, салык салууну уюштуруудагы коррупциялык компонент).

Салык маданияты жөнүндө сөз болгондо, салык системасы кылымдарды карыткан тарыхы бар Батыш өлкөлөрүндө анын жогорку деңгээли ар дайым мисал боло алат. КР салык маданиятына баа берүү үчүн салык декларациясын мисалга алалы. Белгилүү болгондой, салыктар Байыркы Римде мамлекеттин пайда болушу менен чогултула баштаган. Салыкты чогултуу бир нерсе, бирок

салык тутуму салыкты чогултууну гана эмес, анын жыйымдарын документтештирүүнү да камтыйт. Бул жерде жазуучу жана биограф Уолтер Айзексон сүрөттөгөн салык маданияты жана эне Леонардо да Винчинин документалдык инсандыгы жөнүндө кызыктуу окуя. Леонардо бала кезинде да Винчинин үй-бүлөлүк үйүндө чоң атасы Антонио менен жашаган, ал 1457-жылдагы салык каттоосунда аны менен чогуу жашаган багуучулардын тизмесин түзгөн. Бул тизмеде анын «Леонардонун небереси, уулу Пьеро жана Катеринаны, азыр Аккаттабригага үйлөнгөн» [Айзексон, 2017]. 1457-жылы салык декларациясы китептин автору тарабынан 2017-жылы архивден 560 жылдан кийин табылган! Бул, албетте, Италиянын жогорку салык маданиятынын далили.

Бирдиктүү салык декларациясын (БСД) милдеттүү финансылык отчет катары 2008-ж. КР Салык кодекси 92-беренесине ылайык киргизген. Бирок, коом жалпы декларациялоого даяр эместигинен улам, аны киргизүү датасы бир нече жолу жылдырылган. Азыркы учурда КР Салык кодекси, 18.01.2022, социалдык жана мүлктүк статусуна жараша ф. л. үчүн БСДны милдеттүү түрдө тапшырууну этап-этабы менен киргизүүнү карайт – 2021-ж., 2022-ж., 2023-ж. жана 2025-ж.

Акыркы убакта өндүрүштүн айлана-чөйрөгө тийгизген кыйратуучу таасири жагынан сандык көрсөткүчтөр эмес, сапаттык көрсөткүчтөр боюнча экономикалык өнүгүүнүн актуалдуу маселеси болуп калды. Экономикалык өнүгүү гумандаштыруунун көз карашы менен каралат, ал «адамдык өлчөмдө» чагылдырылганда, коомдун бардык структуралык деңгээлдеринде адамдын өнүгүүсү менен байланышкан экономикалык процесстердин глобалдык деңгээлге чейинки түз жана кайтарым байланыштарын көрсөтөт [Биганова, 2014].

Ушуга байланыштуу мамлекеттик салыктык администрациялоонун иштөөсүнүн концептуалдык схемасы төмөнкүдөй тизмекти камтууга тийиш: *адилеттүү салык салуу; салык маданиятынын адекваттуу деңгээли; салык потенциалын толук ишке ашыруу; социумду өнүктүрүү үчүн коомдук фонддорду натыйжалуу бөлүштүрүү; экономикалык өнүгүүнү гумандаштыруу*. Бул контексте бул баланстын шайкештик даражасын экономикалык, социалдык-маданий, экологиялык, тышкы саясий мүнөздөгү бардык багыттарга бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүүнүн көлөмү аркылуу өлчөөгө болот, анткени экономикалык өсүштү гумандаштыруунун индикаторлору (башкалар менен катар) коомдун инфраструктурасын өнүктүрүү; адамдын жашоо чөйрөсүн жакшыртуу; ар бир индивид үчүн

билимге, маданиятка, коммуникация каражаттарына эркин жетүүнү камсыз кылуу; саламаттык сактоо кызматтарынын жеткиликтүүлүгү; өз алдынча башкарууну максималдуу өнүктүрүү аркылуу калктын коомдук турмушка катышуу мүмкүнчүлүгү; тынчтыкта жанаша жашоону жана эл аралык кызматташтыкты колдоо.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөнүн жыйынтыгы, негизги жоболорун жана дипломдук изилдөө учурунда алынган илимий-практикалык жыйынтыктарын жалпылайт.

Тиркемелерде эсептөөлөр үчүн зарыл болгон маалыматтар, маалымдама материал, айрым көрсөткүчтөрдүн толук эсеби ж.б. изилдөөнүн белгиленген темасы боюнча жыйынтыктарды толук кабыл алуу үчүн зарыл болгон материалдар келтирилген.

ЖАЙИНТЫК

Диссертациялык иштин темасы боюнча жүргүзүлгөн изилдөө мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүндөгү КР калкынын финансысынын ролун, маанисин жана ордун аныктоого, калктын финансысынын детерминанттарынын өз ара байланышын аныктоого жана азыркы коомдун социалдык-багытталган өнүгүүсү үчүн финансылык туруктуулукту камсыз кылуу жана чыңдоо максатында калктын финансысын мамлекеттик жөнгө салуунун негизги багыттарын аныктоого мүмкүндүк берди. Ошол эле учурда автор жалпы өнүгүүнүн жыргалчылыгы үчүн адамдык потенциалды кайра жаратууга дем берүүчү мамлекет тарабынан шарттарды жана реалдуу критерийлерди түзүү зарылчылыгынан келип чыгат.

Каржы системасынын бир бөлүгү катары калктын каржы курамы жана каржы системасынын бул бөлүгүнүн коомдук-экономикалык мазмуну татаалдыгына байланыштуу ар кандай терминдер менен иликтенет. Изилдөөнүн объектиси катары үй тандоо аргумент түзүмү жана жыйымдардын деңгээли, аларды түзүү ниети көбүрөөк үй-бүлөнүн акчалай кирешесинин жалпы суммасына көз каранды болуп саналат.

Үй чарбасы менен мамлекеттин өз ара байланышы бюджеттик системага өз ара финансылык агымдар жана андан социалдык трансферттер аркылуу чагылдырылат. Бул мамиледе мамлекеттин үй чарбаларынын экономикалык жүрүм-турумуна тийгизген таасири кыйла маанилүү болуп саналат, ал негизинен мамлекеттин экономикалык өнүгүү деңгээлин аныктайт.

Калктын акчалай чыгымдары калктын каржысынын көрүнүктүү детерминанты болуп саналат. ИДПнын түзүмүндө акыркы

керектөөгө үй чарбаларынын чыгымдарынын үлүшү олуттуу, акыркы жылдары орточо алганда – 84,9%. КР калкынын чыгашалар түзүмүндө эң чоң үлүштү акыркы жылдарда негизинен фискалдык төлөмдөрдүн тез өсүшүнүн эсебинен байкаларлык төмөндөө тенденциясы менен керектөө чыгашалары ээлейт. Линиялык талдоонун жыйынтыгында керектөө чыгымдарына караганда КР калкынын салыктарды жана милдеттүү төлөмдөрдү төлөөгө чыгымдарынын экономикалык өсүш көрсөткүчүнө көбүрөөк таасир тийгизгендиги аныкталды. Бул үй чарбаларынын инвестициялык потенциалынын төмөндөшүнө алып келет.

Калктын каржысынын маанилүү детерминанты катары «инвестиция же резерв катары» колдонулган калктын аманаттары эсептелет. Эгерде 2010-жылы КРсынын үй чарбаларынын аманаттары бардык аманаттардын 40% ашыгын түзсө, кийинки жылдары терс маанилерге чейин алардын олуттуу кыскаруусу байкалган (аманаттардын нормасы менен – 30% 2022-ж.). Калктын валютаны сатып алуусу үй чарбаларынын дүң жыйымдарын азайтат деп эсептелет. Ушундан улам жана бардык депозиттердин жарымынан көбү – чет өлкө валютасында экендигин эске алуу менен, аманаттын факт жүзүндөгү ченеминин дагы жарымына төмөндөшүн болжолдоого болот.

Калктын аманаттарын талдоо жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берди:

- ✓ Банктардагы калктын салымдарынын жалпы көлөмүнүн чет өлкө валютасындагы аманаттардын өсүү темпинен озуу менен өсүү тенденциясы бар;
- ✓ Калктын аманаттарын финансы-кредиттик мекемелерге тартуу активдүүлүгүнүн жогорулашы белгиленет: эгерде банктардан тышкаркы акчалардын депозиттердин жалпы көлөмүнө карата катышы 2007-2011-жж. 1,6-1,5 түзсө, 2015-2022-жж. ал 0,7 ге чейин төмөндөгөн. Бул КРсынын банк системасын өнүктүрүүдөгү туруктуулуктун жана калктын ага болгон ишениминин жогорулашынын көрсөткүчү болуп саналат.
- ✓ Аманаттар түрүндө аманаттардын түрлөрүн калктын артыкчылыктуу тандап алуусунун калыптанган тенденциясы фондулук рыноктун байкаларлык өнүкпөгөндүгүнүн жана ошол эле учурда КРсындагы күчтүү банк секторунун натыйжасы болуп саналат.

Үй чарбаларынын аманаттарынын жана инвестицияларынын көз карандылыгын эконометрикалык талдоонун натыйжасында (Кейнс математикалык жактан далилдеген экөөнүн ортосундагы теориялык

теңчиликте эске алганда) аныкталган: инвестициялардын корреляциялык-регрессиялык анализинин параметрлери сапаты менен айырмаланат жана аманатка караганда инвестициянын киреше жана керектөө менен көбүрөөк байланышын көрсөтөт. Иш жүзүндө, үй чарбаларынын аманаттары менен инвестицияларынын ортосундагы теңчилик товарларды өндүрүү менен аларга төлөөгө жөндөмдүү суроо-талаптын ортосунда дал келген учурда, башкача айтканда, макроэкономикалык тең салмактуулукта болушу мүмкүн. Калктын аманаттарын инвестицияга трансформациялоо татаал механизм болуп саналат, ички карама-каршылыктарга ээ жана негизинен улуттук финансы системасын чыңдоо менен натыйжалуу аракеттенет.

Кейнсиандык функцияны талдоо учурунда, керектөөгө жана үнөмдөөгө болгон чектик тенденциялардын көрсөткүчтөрүн жана керектөө чыгымдарынын мультипликаторун эсептөө менен:

- ✓ Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн кризиске чейинки жана кризистик мезгилинде керектөөгө чектүү ыктоо бирден жогору мааниге ээ болгон же максималдуу бирге жакын болгон. Бул аманаттардын төмөндөшүнө жана кредиттер аркылуу жашоого алып келди. Натыйжада, чыгымдардын эселенгендери терс маанилерди да кабыл алышты;
- ✓ Кейнстин керектөөгө жана экономиканын интенсивдүү өсүшүнө болгон чоң тенденциянын байланышы жөнүндө теориясынан баш тартуу. Жалпысынан эки көрсөткүчтүн өз ара байланышы байкалат, бирок ИДПнын динамикасынын айрым артта калуусу менен (атап айтканда, кризис мезгилиндеги убактылуу чара катары экономиканы фискалдык жөнгө салуу менен шартталган);
- ✓ Аймактар боюнча мультипликатордун көрсөткүчтөрү керектөөгө чектүү ыктоо көбүрөөк болгон учурда экономиканын кыйла интенсивдүү өсүшү жөнүндөгү теорияга дал келет. Мында керектөөгө өтө ыктоонун жана чыгымдардын мультипликаторунун салыштырмалуу жогорку коэффициенти чек арага чектеш аймактардын статусу менен калктуу конуштардын көп саны менен дотациялык Баткен облусунда болду.
- ✓ Региондордун калкынын кирешелеринин аманат бөлүгү (0,145 тен 0,199 га чейин), эгерде аманаттар топтоолордун уюшулган формаларына тартыла турган болсо, өлкөнүн инвестициялык потенциалын түзөт (банк секторуна, инвестициялык фонддорго ж. б. салымдар түрүндө)

- ✓ Панелдик маалыматтарга негизделген изилдөөлөрдө экономиканын Туруксуз өнүгүү шарттарында негизги нерсе аныкталган тренд болуп саналат, ал КРсынын экономикасына келечекте инвестициялоо максатында көбүрөөк үнөмдөөгө көбүрөөк камсыз болгон региондордун даярдыгын көрсөтөт.

КРсында ЖИ өнүктүрүүнү калктын финансысынын олуттуу сегменти катары изилдөө, өнүгүүнүн интеграциялык жолун тандаган мамлекет үчүн социалдык-экономикалык жана башка катаклизмдер менен белгиленген КРсын өнүктүрүүнүн азыркы мезгили үчүн өтө маанилүү болгон, калктын өзүн-өзү иш менен камсыз кылуусу, коомдун социалдык-экономикалык турукташуусуна кызыкдар орто класстын жана майда менчик ээлеринин классынын өсүшү үчүн шарттарды түзүүдө жинин социалдык-экономикалык маанисин аныктоого мүмкүндүк берет.

Экономикалык теория тышкы соода тышкы экономикалык иш-аракеттердин негизги элементин ресурстарды сарамжалдуу бөлүштүрүүнүн, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнүн жана өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуунун ажырагыс натыйжасы катары карайт. КР тышкы экономикалык ишмердигин өнүктүрүүдө ЖИнин ролу массалык керектөө товарларын импорттоодо салыштырмалуу көрүнүктүү үлүшү менен мүнөздөлөт – КР жалпы көлөмүнүн 15-20% (биринчи жылдары 70% га чейин). Рынок экономикасы калыптана баштагандан тартып, жеке жактар тарабынан керектөө товарларын ички жана тышкы рыноктордо (Россиянын, Казакстандын, Өзбекстандын чектеш райондору ж.б.) чекене же майда дүңүнөн сатуу максатында «челноктук» бизнестин өкүлдөрү – жеке жактар тарабынан импорт болуп келген. КРда «челноктук» сооданын өнүгүшү, түптөлгөн көз карандысыз мамлекеттин өнүгүү критерийи болгон өнөр жайдын жандануусуна (атап айтканда, тигүү өнөр жайынын өсүшүнө) өбөлгө түздү.

КРсынын өнүгүп жаткан экономикасынын шарттарында дүйнөлүк экономикага интеграция – бул глобализацияга мүнөздүү болгон тобокелдиктерге карабастан мамлекеттин жалпы өнүгүүсүнө карай жол.

КРсынын ЕАЭБге катышуусу 2018-жылы дээрлик бардык катышуучу өлкөлөр менен соода мамилелеринин жанданышына жана өсүү динамикасына алып келди. Негизги тышкы экономикалык өнөктөштөр менен КР товар жүгүртүү түзүмүнүн жакшырышы – импорттун өсүшү менен салыштырганда КР экспорттук операцияларынын өсүшүнөн озуп кетиши өнүгүүнүн оң тенденциясы болуп саналат.

Түркия жана Кытай менен тышкы соода байланыштарын өнүктүрүүнүн жогорку темптери КРсынын ЕАЭБге катышуусу – Дүйнөлүк соода уюмуга катышуу менен катар тышкы сооданы өнүктүрүүнүн параллелдүү багыты экенин көрсөтүп турат, ал тышкы соода байланыштарын өнүктүрүү жана дүйнөлүк соода коомчулугуна интеграциялоо үчүн тоскоол болуучу фактор болуп саналбайт. Анын ичинде бул ЕАЭБ боюнча өнөктөштөр менен экспорттук соода мамилелерин өнүктүрүүнүн бул экономикалык коомдоштуктан тышкары кыйла жогорку темптерин жөнгө салган жеке ишкерлерге да тиешелүү.

Интеграциянын жолдорунун бири «Жибек Жолунун экономикалык алкагы» (ЖЖЭА) долбоорунун алкагында тышкы соода мамилелерин өнүктүрүү болуп саналат. Регрессия модели жалпысынан КР ТСИнин таасиринин орточо көрсөткүчтөрүнүн фонунда КР экономикалык өсүшүнүн көрсөткүчтөрүнүн жана КЭР менен КР өз ара соода жүгүртүүсүнүн жогорку өз ара көз карандылыгын көрсөттү. ЖЖЭА долбоорунун өз ара аракеттенүүсү, калктын финансысынын детерминанттары жана экономиканы өнүктүрүү бизнес-чөйрөнү, анын ичинде рынок экономикасынын башталышында «челнок бизнесин» өздөштүргөн жеке ишкерлерди жандандыруу аркылуу камсыз кылынат. Долбоор соода мамилелерине жаңылык киргизет, эгерде алардын фактыларына таянсак: СНГ жана ЕАЭБ катышуучу-өлкөлөрүнөн кийин (кийинчерээк) Кытай дээрлик бардык жылдары жеке ишкерлердин товарларын экспорттоо жана импорттоо боюнча алдыңкы орунду ээлейт.

КР туруктуу терс соода балансынын шарттарында (кээ бир башка өнүккөн өлкөлөр сыяктуу, мисалы, АКШ же Түркия) КР экономикасы чогуу алгандагы суроо-талаптын өсүшүнөн мультипликативдик натыйжаны толук ала албайт. Бул жоготуу салыктык түшүүлөрдүн (анын ичинде ТЭИден кирешелердин) өзгөрүшүнө карата тышкы соода операцияларынын көлөмүнүн өзгөрүү катышынын маанисинде фискалдык мультипликатор менен толтурулат.

Бирок, КРсында фискалдык мультипликатордун таасири бажы ишиндеги коррупциялык тобокелдиктер менен жокко чыгарылууда, муну КРсы менен Кытайдын ортосундагы өз ара жүгүртүүнүн көлөмдөрү боюнча маалыматтарда олуттуу айырмачылыктар аныкталган фактылар тастыктап турат. Бул көйгөйдү чечүүнү тездетүүнү ЕАЭБ менен ЖЖЭА долбоорунун биргелешкен ишинин

алкагында бажы ишиндеги санариптештирүү камсыз кылышы мүмкүн.

Мамлекет тарабынан жүргүзүлүүчү киреше саясаты негизинен квалификациясыз эмгек үчүн эмгек акынын минималдуу өлчөмүнүн чоңдугу, калктын кирешелерин индексациялоо (маңызы боюнча пенсия сыяктуу трансферттик төлөмдөр гана) жана жашоо минимумунун чоңдугу аркылуу ишке ашырылат. Бирок социалдык стандарттардын Бул белгиленген ченемдери бир кыйла төмөндөтүлгөн жана калктын финансысын натыйжалуу мамлекеттик жөнгө салууну жүргүзүүгө мүмкүндүк бербейт.

Көп жылдар бою иштеп келген киреше салыгын алуунун пропорционалдык схемасы коомдун стратификациясына өбөлгө түзөт. Алар ажырымды жана кирешеден чыгарып салууларды берүүнүн жоболорун тереңдетет, атап айтканда: салыктын базасынын чоңдугуна жана мүлктүк эсептен чыгарууларды берүүнүн шарттарына байланыштыруу. Натыйжада, КРсында кедейчиликтин деңгээлин өлчөөнүн төмөндөтүлгөн критерийлерине карабастан, кедейчиликтин көрсөткүчтөрү олуттуу бойдон калууда.

Үнөмдөө жагындагы мамлекеттик жөнгө салуу чаралары нормалдуу топтоо процессин камсыз кылуу максаттарына жетишүүгө багытталган. Калкты уюшкан аманаттардын жеткиликтүү формаларына тартуу максатында КРда мамлекет тарабынан аларды камсыздандыруу механизми иштейт. Бирок бир нече жолу көбөйгөндүгүнө карабастан ордун толтуруунун өлчөмү (1 млн сомго чейин 10.06.2023) ЕАЭБ өлкөлөрү менен салыштырганда эң төмөн бойдон калууда жана коюлган максатка аз жооп берет.

КР калкына салык жүктөмүнүн негизги көрсөткүчү калктын кирешелеринин деңгээлин, социалдык стандарттардын белгиленген төмөндөтүлгөн ченемдерин жана жеке адамдардын кирешелерине пропорционалдуу салык салуунун көп жылдарынын натыйжасында калыптанган коомдун катмарлануу деңгээлин эске алуу менен жогорку катары бааланат. Ошол эле учурда 2012-жылдан 2022-жылга чейинки анализдин жыйынтыгы боюнча жеке адамдардын боюнча салыктык укук бузуулардын өсүшү юридикалык жактар боюнча алардын өсүшү менен салыштырганда алдыңкы орунда турат жана бир эле мезгилде жооптуу укук бузуулардын үлүшүнүн азайышы менен коштолот.

Изилдөөнүн жыйынтыктары КР калкынын финансысын ырааттуу турукташтыруу жана өнүктүрүүнү камсыз кылуу максатында мамлекеттик жөнгө салуу маселелерин чечүүгө, КРнын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө алардын негизги

факторлорунун ролун активдештирүүгө багытталган.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

КРда социалдык-экономикалык өнүгүүнүн башкы көйгөйлөрүнүн бири-калктын каржысын бекемдөө жана жалпы эле региондор ортосундагы социалдык тенсиздикти жоюу болуп саналат. Бул максаттарда мамлекеттик жөнгө салуу саясаты калктын жашоо деңгээлин жогорулатуунун жана ИДПнын өсүшүн камсыз кылуунун негизги фактору катары калктын акчалай кирешелеринин өсүшү үчүн шарттарды түзүүгө багытталууга тийиш. Бул үчүн:

1. Жашоо минимумунун реалдуу өлчөмүн белгилөө жана жашоо минимумунун деңгээлине максималдуу жакындаштырылган социалдык стандарттардын ченемдерин иштеп чыгуу.

2. Аманат жаатындагы мамлекеттик жөнгө салуу чараларын аманаттарды натыйжалуу пайдаланууга, нормалдуу аманат процессин камсыз кылуу максаттарына жетишүүгө жана КРда баарыдан мурда калктын аманаттарынын ордун толтуруунун кепилденген өлчөмүн жогорулатуу аркылуу калкты уюшулган аманаттардын жеткиликтүү формаларына тартууга багыттоо. Ошондой эле мамлекеттик деңгээлде калктан аманаттарды пландаштыруу горизонттун кеңейтүү максатында Финансы рыногун (жамааттык инвестициялык фонддорду) өнүктүрүү боюнча чараларды аныктоо.

3. Көптөгөн параметрлер боюнча калктын каржысын мамлекеттик жөнгө салуунун негизги жана таасирдүү инструменти болуп салыктар эсептелет. Мындан улам салык салуу чөйрөсүн жакшыртуу боюнча бир катар чараларды ишке ашыруу зарыл, атап айтканда:

- ✓ Бюджетте салыктык кирешелерди жоготуусуз калктын салыктык жүгүн адилеттүү бөлүштүрүүнү камсыз кылуу максатында, кирешелерди градиациялоонун ойлонулган системасы, салык ставкаларынын параметрлери жана жеңилдиктерди колдонуу шарттары менен (мисалы, жашоо минимумунун реалдуу деңгээлге чейин жогорулашына байланыштуу салык салынбаган кирешенин чоңдугун жогорулатуу) люкс элементтерине салык киргизүү жана калктын кирешесине прогрессивдүү салык салуу жолу менен иштеген жана ишкердик менен алектенген адамдардын кирешелерине салык салууну реформалоого;
- ✓ КРсынын экономикалык өсүшүн камсыз кылууда, калктын өзүн-өзү иш менен камсыз кылуусун уюштурууда, орто классты

өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүдө жеке ишкерликтин мааниси жана ролу жогору болгондуктан, региондордогу жинин негизги массасын соода чөйрөсүнөн өндүрүштүк тармакка, анын ичинде айыл чарба продукциясын кайра иштетүү боюнча артыкчылыктуу тармактарга инвестициялык салык кредити түрүндө олуттуу салыктык преференцияларды берүү жана иштөөсүнүн алгачкы жылдарында киреше салыгынан бошотуу жолу менен тез арада кайра багыттоо максаттарына багытталган мамлекеттин активдүү колдоосун көрсөтүүгө;

- ✓ Жеке ишкерге салык салуу режимин тандоонун реалдуу мүмкүнчүлүгүн берүү максатында ишкердик ишинен киреше алууга байланыштуу иш жүзүндө жүргүзүлгөн тастыкталган чыгымдардын суммасына салыктык чегерүүлөрдүн жалпы схемасы боюнча алардын кирешелерин салык салууда кароо □ аларды документтик тастыктоосуз-алардын лимиттелген өлчөмү;
- ✓ Жеке жактардын киреше салыгына окшош, ошондой эле жалпы схема боюнча жинин киреше салыгынын базасын аныктоодо жеке адамдардын киреше салыгына окшош мүлктүк жана социалдык эсептен чыгарууларды кароого укуктуу;
- ✓ Жеке жактардын арасында салыктык укук бузуулардын өсүшүнүн мүнөзүнө жараша салык төлөөчүлөрдүн жеке сапаттарынын таасирине, салык кызматынын салык төлөөчүлөр менен мамилелеринин өнөктөштүк моделин түзүүгө, ошондой эле КР салык кызматынын кадрдык курамынын сапаттык өсүшүнүн негизинде салык контролунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган чаралардын комплексин иштеп чыгууга. Салык органдары менен салык төлөөчүлөрдүн ортосундагы кызматташтык мамилелерди өнүктүрүүдө тез-тез (белгилүү отчеттук мезгилдерде) мыйзам бузууларды алдын алуу максатында салык кызматынын салык мыйзамдарын туура колдонуу боюнча түшүндүрүү иштерин кеңири жүргүзүү чараларын караштыруу;
- ✓ Мамлекеттик салык кызматы тарабынан кеңири агартуу иштерин уюштуруу (мамлекеттик эмес салыктык консультация берүү кызматын параллелдүү өнүктүрүү менен калктын салыктык сабаттуулугун жогорулатуу Программасы боюнча маалыматтык иш-чаралар);
- ✓ Фискалдык саясат концепциясында *салык, мамлекет, коом сыяктуу* көрүнүштөрдүн олуттуу корреляциясын түшүнүү аркылуу социалдык норма катары салык төлөө милдеттерин

кабылдоону бекемдөө боюнча ар кандай тарбия иштеринин чараларын караштырууга милдеттүүбүз, ал жеке жыргалчылыктын маанилүүлүгүн эмес, ушул социумда жеке адамдын жыргалчылыкты алуусун болжолдойт, бул экономикалык өнүгүүнү гумандаштыруунун максаттарына жооп берет;

- ✓ ЕАЭБ менен ЖЖЭАгы долбоорунун биргелешкен ишинин алкагында бажы алымдарын төлөөнү камсыз кылуу жана кепилдик берүү жана бажы ишиндеги коррупциялык тобокелдиктерди четтетүү максатында жөнгө салынган санариптик системаны киргизүүнү тездетүүгө тийиш.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

Фынчина Х.А. Налоги и налоговая система Кыргызской Республики [Текст]: классический учебник / *Х.А. Фынчина* / Бишкек: Издательство КРСУ, 2022. – 434 с. – 24,25 п.л.

Угрозы и вызовы современному развитию Кыргызстана: коллективная монография [Текст] / *Х.А. Фынчина* [и др.]. – Бишкек: Изд-во Илим, 2021. – 300 с. – 33,75 п.л. (авт. – 2,36 п.л.).

Фынчина Х.А. Финансы населения Кыргызской Республики [Текст]: учебное пособие / *Х.А. Фынчина* – Бишкек: КРСУ, 2017. – 118 с. – 7,5 п.л.

КРП УАК сунуштаган журналдардагы макалалар

1. *Фынчина Х.А.* Сущность финансов населения: дискуссионный ракурс [Текст] / *Фынчина Х.А., Кумсков Г.В.* // Вестник КРСУ. 2023. Т. 23. № 7. С. 50-57. – 0,5 п.л.
2. *Фынчина Х.А.* О налоговой культуре населения Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина, Г.В. Кумсков* // Вестник КРСУ, 2021. Т. 21. № 11. С. 10-14. – 0,58 п.л.
3. *Фынчина Х.А.* Развитие налоговой культуры населения Кыргызской Республики [Текст] / *Фынчина Х.А., Кумсков Г.В.* // Вестник КРСУ, 2021. Т. 21. № 11. С. 15-18. – 0,46 п.л.
4. *Фынчина Х.А.* ЕАЭС и развитие внешней торговли Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ, 2020. Том 20, № 7. С. 55-62. – 0,924 п.л.
5. *Фынчина Х.А.* Влияние торгово-экономических отношений с Индией на развитие предпринимательства в Кыргызской Республике [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ, 2019. Том 20, № 7. С. 55-62. – 0,924 п.л.
6. *Фынчина Х.А.* Индивидуальное предпринимательство в Кыргызстане в условиях ЕАЭС [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник

КЭУ, 2019. Том 19, № 7. С. 67-74. – 0,924 п.л.

7. *Фынчина Х.А.* Налоговый контроль как инструмент обеспечения налоговой безопасности [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ, 2019. Том 19, № 7. С. 61-66. – 0,693 п.л.

8. *Фынчина Х.А.* Развитие налоговой системы Кыргызской Республики в условиях единого экономического пространства [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ, 2018. Том 18, № 3. С. 36-39. – 0,462 п.л.

9. *Фынчина Х.А.* О макроэкономическом подходе определения собираемости налога в Кыргызской Республике [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ, 2017. Том 17, № 11. С. 87-9. – 0,578 п.л.

10. *Фынчина Х.А.* Развитие индивидуального предпринимательства как фактор экономического роста в Кыргызской Республике [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ, 2016. Том 16, № 2. С. 152-156. – 0,578 п.л.

11. *Фынчина Х.А.* Расходы населения как форма экономического поведения и их влияние на экономическое развитие Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ. 2014. Том 14. № 8. С. 176-181. – 0,578 п.л.

12. *Фынчина Х.А.* Состав и структура доходов домашних хозяйств Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ. 2013. Том 13. № 2. С. 59 -63. – 0,578 п.л.

13. *Фынчина Х.А.* Налоговое бремя отраслей экономики Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник КРСУ. 2009. Том 9. № 9. С. 56 -60. – 0,462 п.л.

Негизги илимий баяндамалар, макалалар, тезистер и сөздөр

14. Multiplier of consumer expenditures in the model of economic management of water resources of the Kyrgyz Republic / *Kh. Fynchina, F. Fynchina, T. Tadzibaeva et al.* // *BIO Web of Conferences*, 2024, 107, 04005. All issues ▶ Volume 107 (2024). <https://www.bioconferences.org/articles/bioconf/abs/2024/26/contents/contents.html>.

15. *Фынчина Х.А.* «Доходы населения как фактор экономического роста в Кыргызской Республике» [Электронный ресурс] / *Х.А. Фынчина* // *Materials of the International Conference Economics of Eurasia*, 2021, стр. 440-445, Стамбул и online. – 0,69 п.л. DOI: <https://doi.org/10.36880/C13.02523>.

16. *Фынчина Х.А.* Проблемы сопоставимости статистики внешней торговли и коррупционные риски в Кыргызской Республике [Текст] / *Х.А. Фынчина, Г.В. Кумсков* // Вестник ДГУ. Серия 3: Общественные науки 2021 / 2. С. 20-30. – 1,25 п.л.

17. *Фынчина Х.А.* Влияние доходов населения на экономическое развитие Кыргызской Республики [Текст] / *Фынчина Х.А., Кумсков Г.В.* // Вестник ДГУ. Серия 3: Общественные науки 2021 / 3. С. 25-33. – 1,04 п.л.
18. *Фынчина Х.А.* Развитие торговых отношений Кыргызской Республики с Турцией [Электронный ресурс] / *Х.А. Фынчина* // Materials of the International Conference Economics of Eurasia, 2020, стр. 261-270, Баку и online. – 0,9 п.л. DOI: <https://doi.org/10.36880/C12.02454>.
19. *Фынчина Х.А.* Налоговые правонарушения как следствие низкой налоговой культуры населения в Кыргызской Республике [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Вестник ДГУ. Серия 3: Общественные науки 2020. Том: 35, №2. С. 16-23. – 0,92 п.л.
20. *Фынчина Х.А.* О налоговой политике Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Апрельские тезисы по материалам третьего национального конгресса по экономике и финансам. Бишкек, КРСУ. 2017. С. 52-58. – 0,1 п.л.
21. *Фынчина Х.А.* Государственное регулирование финансов населения в Кыргызской Республике [Электронный ресурс] / *Х.А. Фынчина* // Российская экономика: взгляд в будущее: материалы III Международной научно-практической конференции (заочной). Часть 1. С. 542-550, Тамбов, 2017. – 1,04 п.л.
22. *Фынчина Х.А.* Внешнеторговая деятельность индивидуального предпринимательства в Кыргызской Республике и общие проблемы его развития [Электронный ресурс] / *Х.А. Фынчина* // Materials of the International Conference Economics of Eurasia. Казань, 2015, с. 769-774. – 0,578 п.л.
23. *Фынчина Х.А.* Развитие индивидуального предпринимательства как фактор экономического роста Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Апрельские тезисы по материалам первого национального конгресса по экономике и финансам. г. Ош, 2015. С. 49. – 0,1 п.л.
24. *Фынчина Х.А.* Состояние и развитие финансов индивидуального предпринимательства в Кыргызской Республике [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Доходы, расходы и сбережения населения России: тенденции и перспективы: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Москва, 2014. С. 206-207. – 0,2 п.л.
25. *Фынчина Х.А.* Налоговая нагрузка как критерий реформы в налоговой системе Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Materials of the International Conference Economics of Eurasia. St.

Petersburg - Russia 17-18 September 2013, с. 1056-1064. – 1,04 п.л.

26. *Фынчина Х.А.* Сбережения населения как инвестиционный ресурс Кыргызской Республики [Текст] / *Х.А. Фынчина* // Materials of the International Conference Economics of Eurasia. Almaty-Kazakhstan, 2012, с. 533-537. – 0,578 п.л.

27. *Фынчина Х.А.* Финансы домашних хозяйств как элемент финансовой системы: теоретический аспект [Текст] / *Х.А. Фынчина, Д.Ч. Бектенова* // Бишкек: Вестник КГЮГА, 2011а. С. 299–304.

28. *Фынчина Х.А.* Налоговое регулирование предпринимательской деятельности в Кыргызской Республике [Текст] / *Х.А. Фынчина, Д.Ч. Бектенова, Г.А. Кененбаева* // Материалы международного конгресса «Предпринимательство». Бишкек: КТУ «Манас». 2011б. С. 198-203. – 0,693 п.л.

29. *Fynchina Kh.* Tax Burden of Economic Sectors in Kyrgyz Republic [Текст] / *Kh. Fynchina* // Sosio ekonomi: yil: 4 sayi: 8|2008-2 KDV Dahil Fiyati: 5 YTL. P. 179-187. – 1,04 п.л.

Фынчина Хичеза Аюповнанын «Кыргыз Республикасынын калкынын финансысы жана ааламдашуу шартында алардын өнүгүүсү» темасындагы экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

08.00.10 – каржы, акча жүгүртүү жана насыя

Негизги сөздөр: үй чарбасы, калктын кирешелери, керектөө чыгымдары, калктын аманаттары, инвестициялык потенциал, инвестициялардын мультипликатору, жеке ишкер, мамлекеттик жөнгө салуу, калкка болгон салыктын жүгү, салыктык бузуулар, салык маданияты.

Изилдөөнүн объектиси: «Үй чарбасы» улуттук экономиканын сектору болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп КРнын калкынын үй чарбасы каржылыгын өнүктүрүү жана калыптандыруу процессинде пайда болгон экономикалык мамилелер саналат.

Изилдөөнүн негизги максаты каржылык система чөйрөсүнүн теориялык жана практикалык маселелерин комплекстүү изилдөөнүн негизинде КРнын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө алардын негизги детерминанттарынын ролун активдештирүү жана калктын каржылык абалынын бекемдөө жана жолдорун аныктоо.

Изилдөөнүн негизинде экономика илиминдеги жалпы илимий изилдөө методдору; статистикалык-экономикалык жана экономикалык-математикалык методдор колдонулган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы КРнын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө калктын каржысынын негизги факторлорун калыптандыруу жана пайдалануу боюнча теориялык-методологиялык жоболорду негиздөө менен корутундуланат.

Иштин практикалык мааниси калктын каржысын мамлекеттик жөнгө салуу концепциясын иштеп чыгууда изилдөөнүн жыйынтыктарын колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат.

Алынган диссертациялык иштин натыйжаларынын экономикалык мааниси КРнын калкынын каржы детерминанттарынын натыйжалуу иштеши боюнча жоболорду илимий негиздөө менен тастыкталат. Диссертациянын теориялык жоболору жана жыйынтыктары КРнын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө алардын маанисин жогорулатуу максатында үй чарбасын андан ары изилдөө үчүн негиз болуп берет, ошондой эле экономикалык жана каржылык дисциплиналар боюнча курстардын тиешелүү бөлүмдөрүн окутууда окуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Фынчиной Хичезы Аюповны на тему: «Финансы населения Кыргызской Республики и их развитие в условиях глобализации» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит

Ключевые слова: домохозяйство, доходы населения, потребительские расходы, сбережения населения, инвестиционный потенциал, мультипликатор инвестиций, индивидуальный предприниматель, государственное регулирование, налоговая нагрузка на население, налоговые нарушения, налоговая культура. *Объектом исследования* является сектор национальной экономики «Домашние хозяйства».

Предметом исследования являются экономические отношения, возникающие в процессе формирования и развития финансов домашних хозяйств населения КР.

Основная цель исследования – определение путей укрепления финансов населения и активизации роли их основных детерминантов в социально-экономическом развитии КР и на основе комплексного изучения теоретических и практических проблем этой сферы финансовой системы.

В основу исследования были положены *общенаучные методы* исследования в экономической науке; статистико-экономические и экономико-математические методы.

Научная новизна исследования заключается в обосновании теоретико-методологических положений по формированию и использованию основных факторов финансов населения в социально-экономическом развитии КР.

Практическая значимость работы заключается в возможности использовать результаты исследования при выработке концепции государственного регулирования финансов населения.

Экономическая значимость полученных результатов диссертационной работы состоит в научном обосновании положений по эффективному функционированию детерминантов финансов населения КР. Теоретические положения и выводы диссертации служат основой для дальнейших исследований домашних хозяйств с целью повышения их значимости в социально-экономическом развитии КР, а также могут быть использованы в учебном процессе в преподавании соответствующих разделов курсов по экономическим и финансовым дисциплинам.

SUMMARY

**of the dissertation of Fynchina Khicheza Ayupovna on the topic:
"Finances of the population of the Kyrgyz Republic and their
development in the context of globalization" for the degree of
Doctor of Economics in the specialty 08.00.10 – finance, money
circulation and credit**

Keywords: private economic finance, household, income of the population, consumer spending, savings of the population, investment potential, investment multiplier, individual entrepreneur, "shuttle" business, government regulation, tax burden on the population, tax violations, tax culture.

The object of the study is the sector of the national economy "Households".

The subject of the study is the economic relations arising in the process of formation and development of household finances of the population of the Kyrgyz Republic.

The main purpose of the study is to identify ways to strengthen the finances of the population and activate the role of their main determinants in the socio-economic development of the Kyrgyz Republic on the basis of a comprehensive study of theoretical and practical problems of this area of the financial system.

The research was based on *general scientific research methods* in economics; statistical-economic and economic-mathematical methods.

The scientific novelty of the study lies in the substantiation of theoretical and methodological provisions on the formation and use of the main factors of the finances of the population in the socio-economic development of the Kyrgyz Republic.

The practical significance of the work lies in the possibility of using the results of the study in developing the concept of state regulation of public finances.

The economic significance of the obtained results of the dissertation work consists in the scientific substantiation of the provisions on the effective functioning of the determinants of the finances of the population of the Kyrgyz Republic. The theoretical provisions and conclusions of the dissertation serve as the basis for further research of households in order to increase their importance in the socio-economic development of the Kyrgyz Republic, and can also be used in the educational process in teaching relevant sections of courses in economic and financial disciplines.